

مۆدیرنیزم و نووسینهوهی میژووی ساسانی پروژە ناوڤیریەکانی ساسانی وەک بەشیک له پهوهندیەکانی دەسه‌لات و سه‌رچاوه‌کانی ناو له ژیر رۆشنای تیوری ویتفۆگل

بۆتان توفیق مغدید^{1*} و عمر مصطفی عالی²

¹ بەشی میژوو، فاکه‌لتی ئاداب، زانکوی سو‌ران- هه‌رمی کوردستان- عیراق. (botan.maghdid@soran.edu.iq)
² بەشی میژوو، فاکه‌لتی ئاداب، زانکوی سو‌ران- هه‌رمی کوردستان- عیراق. (omer.ali@soran.edu.iq)

وه‌رگرتن: 2023/04 په‌سه‌ندکردن: 2023/07 به‌لافکر: 2023/12 <https://doi.org/10.26436/hjuoz.2023.11.4.1217>

پوخته:

پروژه‌ی ئەم توێژینه‌وه‌یه هه‌لقولای راسپاردەکانی کونفرانسی زانکوی (Durham University) له ساڵی (2011) له ژیر ناوینسانی (Ancient Iranian Water Systems) کرا که تیدا گفتو گو له سه‌ر په‌وهندی ده‌سه‌لات و به‌ریوه‌بردنی سه‌رچاوه‌کانی ناوڤیری کرا. یه‌کێک له ئارگومینه‌کانی کونفرانسه‌که ئه‌وه‌بوو، که که‌ناڵه‌کانی ناوڤیری له ئیرانی کۆن له نیوان ساڵانی (٨٠٠٠ تا ١٠٠٠ پ.ز) به‌رهمی ده‌سه‌لاتیکی ئیمپریالیزم نه‌بووه. هه‌ر یه‌ش یه‌ک له راسپاردەکان ئەم کونفرانسه‌ ئه‌ویه که لیکۆلینه‌وه‌ی زیاتر له سه‌ر په‌وهندیەکانی ده‌سه‌لات و گه‌شه‌سەندنی پروژە ناوڤیریەکان له ئیرانی کۆن بکریته‌ له دوا‌ی ئەم سه‌رده‌مه. ئەم توێژینه‌وه‌یه، به‌شیه‌یه‌کی گشتی توێژینه‌وه‌یه‌کی رهنه‌گرانه‌یه له تیوری، کۆمه‌لگا هایدرولیکیه‌کان، که له لایه‌ن کارل ویتفۆگل خراوته‌وه به‌ر باس. ئەم تیۆره به‌ یه‌کێک له کاربێگه‌رتن تیۆر مکان سه‌بارته به‌ لیکۆلینه‌وه‌کانی بواری په‌وهندی ده‌سه‌لات و به‌ریوه‌بردنی سه‌رچاوه‌کانی ناوڤیری. به‌پێی ویتفۆگل، کۆمه‌لگا هایدرولیکیه‌کان ئه‌و کۆمه‌لگایانه‌ن که له ناوچه‌ گه‌رم و نیمچه‌ گه‌رم سه‌ر هه‌لده‌دن و تیا‌دا کشتوکال پشت به‌ سیسته‌می ناوڤیری گه‌وره‌ ده‌به‌ستن. بۆیه کشتوکال پیوستی به‌ ده‌سه‌لاتیکه، که توانای گه‌شه‌پیدانی هه‌یه به‌ سیسته‌می ناوڤیری. له ئەنجامدا، له‌م کۆمه‌لگایانه‌دا ده‌سه‌لات و هیز له ده‌ستی فه‌رمانه‌وا و چینیکی بیروکرات، قورخ ده‌کرین که کۆنترۆلی دابه‌شکردنی ناو و سه‌رچاوه‌کان ده‌کهن. له به‌رامبه‌ردا ئەم توێژینه‌وه‌ی پێ وای که گرنگیدانی بنه‌مه‌الی ساسانی به‌ پروژەکانی ناوڤیری له‌وه سه‌رچاوه‌ی نه‌گرتوه بۆ کۆنترۆلکردنی ده‌سه‌لات، به‌لکو وەک ئه‌رکیکی ده‌سه‌لات سه‌یر کراوه.

هوشه‌ کللیه‌یه‌کان: ده‌ولتی ساسانی، ناوڤیری ساسانی، ده‌سه‌لات و پروژەکانی ناوڤیری، کۆمه‌لگا هایدرولیکیه‌کان، ویتفۆگل.

1. پێشه‌کی

سه‌رده‌می خۆیان، بگه‌ره زۆربه‌ی کات به‌رهمی کۆمه‌لگایه‌کی دیاریکراون، که به‌ ناگای و ناگای کاربێگه‌ری به‌ جیده‌هیلی له نووسینه‌کانیان. ئەم کاربێگه‌ریه زۆر به‌ زه‌قی رهنگی داوته‌وه له سه‌ر نووسینه‌ میژووویه‌کانی رۆژناوایه‌کاندا، که که‌وتونه‌ته‌ ژیر کاربێگه‌ری تیوره‌کانی سه‌رده‌می خۆیان، به‌تایبه‌تی رۆژه‌لاتناسی، که یه‌ک له بنه‌ماکانی، باوه‌ر بوونه به‌ وه‌ی ده‌سه‌لات له رۆژه‌لات قورخ کاریه، به‌ هۆکاری جیاچیا ئەم ناوچه‌یه ناتوانیت له‌م قورغکاریه ده‌ر بچیت (Said 1978). دیاره تیۆری کۆمه‌لگا هایدرولیکیه‌کانی ویتفۆگل به‌شیکه له‌م تی گه‌یه‌شته‌ گشت گیره، که پێی وایه له به‌ر ئه‌وه‌ی کشتوکال و جوتیار ناتوانیت گه‌شه به‌ کشتوکال به‌دنه‌ به‌ بی بوونی پروژە‌ی ناوڤیری گه‌وره‌، ئه‌وا ده‌سه‌لات له رۆژه‌لات سیسته‌مه‌کانی ناوڤیری کۆنترۆل کردوه و وه‌ک ئامرازێ به‌کاری هیناوه بۆ قورغکردنی ده‌سه‌لات.

ئەم توێژینه‌وه‌ له په‌وهندیه‌کانی نیوان ده‌سه‌لاتی ساسانی و گه‌شه‌سەندنی پروژەکانی ناوڤیری ده‌کۆلینه‌وه. سه‌ر‌ه‌رای ئه‌وه‌ی میژوونوسان هاو‌ران له سه‌ر ئه‌وه‌ی هه‌ر له سه‌رده‌می بابلیه‌کانه‌وه پروژە ناوڤیره‌کان له ناوچه‌کانی عیراق و ئیرانی کۆندا به‌رهمه‌ره گه‌شه‌یان کردوه، به‌لام به‌شیکێ زۆر له میژوونوسان له سه‌ره‌ بنه‌ما شوینه‌وار مکان هاو‌ران له گه‌ل ئادهمز که ده‌لیت پروژە ناوڤیرییه‌کان گه‌یه‌شته‌ لوتکه‌ی پێشکه‌وتنیان له سه‌رده‌می ساسانیدا (Adams 1981, 290). ئەمه پالانه‌ریک بووه، بۆ میژوونوسان که له هۆکاری ئەم گه‌شه‌سەندنه‌ بکۆلینه‌وه. به‌لام وه‌ک (Dewey 1922)، ده‌لی (مروّف به‌رهمی ژینگه‌که‌یه‌تی)، بۆیه لیکۆله‌ره میژوونوسه‌کان، به‌در نین له کاربێگه‌ریه کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی

* فه‌کوله‌ری به‌رپرس.

رامباری، ئایینی، کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری ته‌مه‌شاکراوه له لایهن بنه‌ماله‌ی ساسانیه‌کان؟

3. تووژینه‌وه‌کانی پینیشو

ئیمپراتوریه‌تی ساسانی به سیستمی ئاودیری پینشکه‌وتوو ناسراو بو، که گه‌شه‌ی کشتوکال و گه‌شه‌سهندی ناومده شارستانییه‌کانی له ناوچه وشکه‌کانی ئیمپراتوریه‌تیدا به‌دوای خویدا هینا. دروستکردن و پاراستنی ئهم سیستمه ئاودیرییه رۆلێکی به‌رچاوی بینی له پیکه‌ینانی په‌یوه‌ندییه‌کانی ده‌سه‌لات له‌م ئیمپراتوریه‌تیدا، چونکه کۆنترۆلکردنی سه‌رچاوه‌کانی ئاو له‌ نزیکه‌وه په‌یوه‌ندی به‌ ده‌سه‌لاتی سیاسی و ئابووری هه‌بووه هه‌رچۆنیک بێت ئهم گرنگیه له‌ نوسینی میژووی ساسانییدا رهنگی نه‌داوته‌وه، به‌تایبه‌تی له‌ په‌یوه‌ندییه‌کانی هیز (ده‌سه‌لات) و ئاو (سه‌ر په‌رشتیکردنی سه‌رچاوه‌کانی ئاو).

لیکۆلینه‌وه‌کانی سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیست زور گرنگیان نه‌داوه به په‌یوه‌ندییه‌کانی ئیوان ده‌سه‌لات و سه‌ر په‌رستیکردنی سه‌رچاوه‌کانی ئاو. یه‌کیک له‌ گرنگترین لیکۆلینه‌وه‌کانی ئه‌سه‌رده‌مه میژووی ئیران سه‌رده‌می ساسانی ئارته‌ر کریستنس که له‌ سالی ۱۹۳۶ چاپکراو. کریستنس سیستمی ئاودیری ساسانی به‌ "ده‌سه‌تکوتیکی گرنگی" گه‌شه‌ی کشتوکال له‌ سه‌رده‌می ساسانی باس کردوه، به‌لام کریستینسین په‌یوه‌ندییه‌کانی ئیوان ده‌سه‌لات و سیستمی ئاودیری فه‌رامۆش کردوه (۱۹۵۷).

تووژینه‌وه‌کانی دواتر وه‌ک (Ghirshman 1978)، (Frye 1984) و (Wiesehöfer 2001) زور به‌ وردی له‌ میژووی ئیرانی کۆنیا کۆلیوته‌وه، وه‌ به‌شیکیان بۆ میژووی ساسانی ته‌رخانه‌کردوه. هه‌رچۆنیک بێت، ئهم سێ میژوونوسه زور هاوشیوه‌ن. هه‌ر سیکیان له‌ میژووی ئیرانی سه‌رده‌می ئه‌خمینی ده‌ستیان پێ کردوه که زور به‌ی کات له‌ ده‌وری کاراکته‌ری پاشاکاندا میژوه‌کیان دارشتوه. میژوو لێره‌دا له‌ده‌وری په‌ک که‌سدا بنیات ده‌نیت و گرنگیه‌کی زوری به‌که‌لتور و کۆمه‌لگه‌ی میژووی کۆنی ئیران نه‌داوه. جگه له‌ دووانی یه‌که‌م، ویسه‌وه‌سه‌ر، گرنگی به‌ کۆمه‌لگا و میژووی ئابووری ساسانیان تا راده‌یه‌ک داوه، به‌لام دووباره‌ نه‌یتوانیوه له‌م ریبازه‌ ده‌ر نه‌چوه که‌ بتوانی په‌یوه‌ندی ده‌سه‌لات و کایه‌کانی تری کۆمه‌لگای ساسانی بکۆلیته‌وه. ئه‌وه‌ی جیگای تیرامانه، هه‌ردوو زانکۆی به‌ناویانگی به‌ریتانی: کامبریج و ئوکسفۆرد دوو په‌رتوکی گشتگیران ده‌ر کردوه سه‌بارته به‌ ئیران (The Cambridge History of Iran 1968-1989) و (The Oxford Handbook Of Ancient Iran 2013) به‌لام به‌ شیوه‌یه‌کی ریزه‌یه‌ی رینچه‌کی په‌رتوکه‌کانی پینشوتریان گرتوته‌به‌ر، له‌ گه‌ل جیاوازیه‌کی که‌م له‌ نێوانیدا، که‌ تایه‌تن به‌ میژووی کۆنی ئیران تا هاتنی ئیسلام.

له‌م دوایه‌دا ژماره‌یه‌ک له‌ تووژینه‌وه‌ گرنگیان به‌ سیستمی ئابووری و ئاودیری ساسانی داوه یه‌کیک له‌ تووژینه‌وه‌ گرنگه‌کان بریتیه له‌ سیستمی ئاودیری ساسانیان کتیبی (Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire) (2009) که له‌ لایهن میژوونوسی ئه‌مه‌ریکی به‌ر مه‌له‌ک ئیرانی (Touraj Daryaee) ده‌ر چوه. ده‌ریایی باس له‌وه ده‌کات که سیستمی ئاودیری بۆ گه‌شه‌پیدانی دامه‌زراوه بپه‌رکراسیه‌یه‌کان له‌ ئیمپراتوریه‌تیدا زور گرنگ بووه، چونکه دروستکردن و پاراستنی ئه‌و سیستمه‌ پێویستی به‌ هه‌ماهه‌نگی و ریکه‌ستنی فراوان بوو، ئه‌و تیبینی ده‌کات که نوخه‌ی بپه‌رکراسی

له‌ به‌ر مه‌به‌ردا ئهم تووژینه‌وه‌یه پینی وایه، سه‌ره‌رای ئالۆزی په‌یوه‌ندییه‌کانی ئیوان ده‌سه‌لات و سیستمی ئاودیری ساسانی، ئیوری کۆمه‌لگا هایدرولیکه‌کان جیاوازی کۆمه‌لایه‌تی، سیاسی و ئابووری له‌ نیوان کۆمه‌لگایه جیاوازه‌کان، که سیستمه‌کانی ئاودیری تیبیدا گه‌شه‌ده‌که‌ن پشتگۆی خستوه. بۆیه ئهم تووژینه‌وه پینی وایه که ئهم تیوره، به‌ر هه‌می هزری مودیرنه‌تی ئه‌وروپی سه‌پاندوه به‌سه‌ر میژووی رۆژه‌لات، که ئیرانی کۆن به‌شیکیه هه‌ر مگرنگی ناوچه‌که‌یه، که تیبیدا تیروانینه پینشوخته‌کان به‌سه‌ر میژوو ده‌سه‌پینن، ناتوانیت جیاوازیه رامباریه‌کان، کۆمه‌لایه‌تییه‌کان، هه‌روه‌ها ئابوورییه‌کان له‌ به‌رچاوه‌ بگریت.

ئاوو به‌ر یوه‌به‌ر دنی سه‌رچه‌وه‌کانی، وه‌ک ئامریک به‌کار نه‌هاتوه بۆ کۆنترۆلکردنی ده‌سه‌لات له‌ ده‌وله‌تی ساسانی. به‌ پینچه‌وانه‌وه تیروانینی ساسانییه‌کان بۆ به‌ر یوه‌به‌ر دنی سه‌رچه‌وه‌کانی ئاو هه‌لقولای بارودوخی سیاسی، ئایینی، کۆمه‌لایه‌تی، هه‌روه‌ها ئابووری بووه، که تیبیدا سه‌ر په‌رشتیکردن و گه‌شه‌پیدانی سه‌رچه‌وه‌کانی ئاودیری به‌ گشتی وه‌ک ئه‌ریکی ده‌سه‌لات سه‌یر کراوه، نه‌ک وه‌ک ئامریک بۆ کۆنترۆلکردنی ده‌سه‌لات سه‌یر کرابیت.

ساسانییه‌کان که بانگه‌شه‌ی رچه‌له‌کی ئاری خویان ده‌کرد و وه‌ک میراتگری بنه‌ماله‌ ده‌سه‌لاتداره‌کانی ئیرانی پینش خویان ده‌ناساند، به‌تایبه‌تی ئه‌خمینییه‌کان (۵۵۰-۳۳۱ پ.ز). هه‌روه‌ها هاتنیان له‌ بنه‌ماله‌یه‌کی ئایینی زه‌رده‌شتی به‌په‌ر زویه‌ سه‌یری ئاویان کردوه که ئایینی زه‌رده‌شتی^۱ وه‌ک یه‌کیک له‌ توخمه پیرۆزه‌کانی سه‌یری کردوه. جگه له‌م پالنه‌رانه‌ی سه‌روه‌وه، پالنه‌ری کۆمه‌لایه‌تی و ئابووریش هه‌بوون که وای له‌ ساسانییه‌کان کردوه گرنگی به‌ گه‌شه‌پیدانی سه‌رچه‌وه‌کانی ئاو بدن. هه‌ر بۆیه‌ش ده‌بینن گه‌شه‌سهندی پیرۆزه‌کانی ئاودیری، گه‌شه‌کردنی کشتوکال، دروستکردنی و گه‌شه‌کردنی شاری گه‌وره، هه‌موو ئه‌وانه هۆکار بوون بۆ ساسانییه‌کان که بتوانن داهااتیکی زیاتر له‌ رینگای باجه‌وه وه‌ده‌ست بخه‌ن و بتوانن هه‌م سه‌قامگیری ناوخوا و هه‌م بتوانن به‌رگری له‌ سنوره‌کانیان بکه‌ن له‌ رۆژ ئاوا و رۆژه‌لات.

له‌ کۆتاییدا، ئهم تووژینه‌وه باس له‌وه ده‌کات که تیوره‌ی کۆمه‌لگا هایدرولیکه‌کان به‌ر هه‌می مودیرنه‌تی ئه‌وروپیه‌یه، جیاوازی و جوراوجۆری کۆمه‌لایه‌تی، ئابووری، سیاسی پشت گۆی ده‌خات که سیستمه‌کانی ئاودیری تیبیدا کار ده‌که‌ن. له‌ جیاتی ئه‌وه تیروانینی (Eurocentrism) به‌ سه‌ر میژوو ده‌سه‌پینیت که ناتوانی لیکۆلینه‌وه بکات له‌ په‌یوه‌ندی ئالۆز له‌ نیوان ده‌سه‌لات و سیستمی ئاودیری ده‌وله‌تی ساسانی. هه‌ر بۆیه‌ش ئهم تووژینه‌وه پشت به‌ ریبازیکی رهنه‌گرانه به‌ پشتبه‌ستن به‌ ده‌ق و شوئیه‌واری ساسانییه‌کان، که پینچه‌وانه‌ی ئهم تیوره‌مان بۆ ده‌ر ده‌خات.

2. پساره‌کانی تووژینه‌وه

ئایه سه‌رچه‌وه‌کانی ئاو له‌ ده‌وله‌تی ساسانی چی بوون، ئهم پرۆژانه چین که ساسانییه‌کان دروستیان کردوون، ئهم پرۆژانه چهند گه‌وره بوون، کئ سه‌ر په‌رشتی ئهم پرۆژانه‌ی ده‌کرد، ئایه مافی خاومنداریه‌تی ته‌نها بۆ ده‌وله‌ت ده‌گه‌راوه، یان که‌سانی تر هه‌بوون که ده‌سه‌لاتیان به‌سه‌ر ئاو هه‌بووه، وه له‌ سه‌رو هه‌مووشیان، ئایه پرۆژه ئاودیرییه‌کان ئامریک بوون بۆ قورغ کردنی ده‌سه‌لات، یان سه‌رچه‌وه‌ی ده‌سه‌لات بوون یان گرنگیدان و گه‌شه‌پینیکردنی پرۆژه ئاودیرییه‌کان وه‌ک ئه‌ریکی

ناوچهکانی دهوروبه‌ری بکات. به‌لام هیچ کام له توژیینه‌وانه نه‌ی توانیوه به ته‌واوی وه‌لامی نه‌وه ب‌داتوه که ئابه دهسه‌لاتی ساسانی سیستمی ناودیری وهک نامرازیک به‌کارهیناوه بۆ قورغکردنی دهسه‌لات یان گرینگیدانی ساسانیه‌کان به پرۆژه ناودیرییه‌کان بۆته ریگر له گۆرانکاری کۆمه‌لایمتی، وهک نه‌وی تیوری کۆمه‌لگا هایدرولیکه‌کانی میژوونوس کارل ویتفۆگل باسی لئوه کردوه. له به‌رامبه‌ردا ئهم توژیینه‌وه پنی وایه که پنیه‌مندیه‌کانی نیوان دهسه‌لات و گه‌شه‌سەندنی سیستمی ناودیری ساسانی په‌یوه‌ندیه‌کی ئالوزه و فاکتەریکی گرنگ بووه له پنیه‌نیانی په‌یوه‌ندیه‌کانی دهسه‌لات له ئیمپراتوریه‌ی ساسانی. وه په‌یوه‌ندی به‌ گشت کایه‌کانی سیاسی و نابووری و کۆمه‌لایه‌تییه‌کانه‌وه هه‌بووه. بۆیه وه‌لامدانه‌وه‌ی ئهم پرسیارانه‌ی سه‌رموه و لیکۆلینه‌وه‌ی زیاتر له‌سه‌ر سیستمی ناودیری و کاریگه‌ریه‌کانی له‌سه‌ر میژووی ئیمپراتوریه‌ی ساسانیان ریگه‌ خۆشکەر ده‌بیت بۆ تیگه‌بشنتی زیاتر و باشتر بۆ کوی میژووی ساسانی.

4. چوارچینه‌ی تیور

ئهم توژیینه‌وه‌یه‌کی ره‌خنه‌گرانه له په‌یوه‌ندیه‌کانی نیوان دهسه‌لات و به‌ریوه‌بردنی سه‌رچاوه‌کانی ئاو له ژیر تیروانینه‌کانی میژوونوس کارل تۆگوست ویتفۆگل که له کتیبه‌که‌ی خۆیدا به‌ ناوی (Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power) [نیستیدادی پرۆژه‌لاتی: لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی به‌راوردکاری له دهسه‌لاتی ره‌ها] له سالی 1957 باسی له‌ی په‌یوه‌ندیه‌ کردوه. که تینیدا هاتوه‌وه چۆن له "کۆمه‌لگایه‌کی هایدرولیکه‌کانه‌وه، به‌ریوه‌بردنی ئاو وهک نامرازیک به‌کارهاتوه بۆ کۆنترۆلی دهسه‌لات. ئهم توژیینه‌وه‌یه‌ پشت به‌ سه‌رچاوه‌کانی ساسانی ده‌به‌سنتیت به‌ تایه‌تی باشماوه شوینه‌وه‌ریه‌کان وهک نقشه‌کانی ساسانی له ناچه‌ی فارس، به‌ تایه‌تی نه‌خشی رۆستم. هه‌روه‌ها ده‌قه ساسانیه‌کان که له لایهن میژوونوسی موسلمانه‌کانه‌وه باسکراوه. هه‌روه‌ها ده‌قه ئاینیه‌ زه‌رده‌شتی که گرنگی تایه‌تیان به‌ بایه‌ته‌کانی ئاو داوه.

بۆ نه‌وی بتوانین به‌ زانستیان ره‌خنه‌ له تیوری ویتفۆگل بگرین پیمان باشه‌ زۆر به‌ کورتی گرنگترین بنه‌ماکان ئهم تیرۆره‌ ب‌خه‌ینه‌ روو.

کۆمه‌لگا هایدرولیکه‌کان بۆ یه‌که‌م جار له‌لایهن میژووناس و کۆمه‌لناسی نه‌لمانی-ئه‌مه‌ریکی کارل ویتفۆگل²، به‌ پنی ویتفۆگل، کۆمه‌لگا هایدرولیکه‌یه‌کان به‌ کۆمه‌لگایانه‌ ده‌وت‌ریت که تیندا کشتوکاله‌که‌ی له‌ ناوچه‌ وشک یان نیمچه‌ وشک پشت ده‌به‌سنتیت به‌ به‌کارهینانی ئاوی سه‌رزوه‌ی بۆ ناودیری و کۆنترۆلکردنی لافاو.

ویتفۆگل پنی وایه‌ هه‌رچه‌نده‌ به‌کارهینان و کۆنترۆلکردنی سه‌رچاوه‌ ئاوییه‌کان زۆر گرنگه‌ بۆ په‌سه‌ندن و گه‌شه‌سەندنی سیستمی ناودیری فراوان و گه‌شه‌کردنی کشتوکال، به‌لام له به‌رامبه‌ردا ده‌بیته‌ هۆکاریک بۆ دروست بوون و گه‌شه‌سەندنی ده‌وله‌ته‌ تۆتالیتری که تیندا کایه‌ سیاسی و نابووریه‌کان و کۆمه‌لایه‌تییه‌کان تا راده‌یه‌کی زۆر قورغ ده‌کرین له‌ لایهن خودی دهسه‌لاتی ناوه‌ندی و یان له‌ ریگای چینه‌ ئه‌رس‌تۆکراته‌کان. به‌ واتایه‌کی تر، چینی دهسه‌لاتدار له‌ ریگای به‌ده‌سته‌وه‌گرنتی سه‌رچاوه‌کانی ئاو که سه‌رچاوه‌ی سه‌رکه‌ی کشتوکاله‌ و نه‌وش بژنوی سه‌رکه‌ی داهاات و ژبانی دانیش‌توانه‌،

به‌ریس بوه‌ له‌ به‌ریوه‌بردنی سیستمی ناودیری و رۆلیکی به‌رچاویان هه‌بووه‌ له‌ شیوه‌پیدانی پیکهاته‌ی سیاسی و نابووری ئیمپراتوریه‌ی و یارمه‌تیان داوه‌ بۆ به‌هیزکردنی دهسه‌لاتی حکومه‌تی ناوه‌ند. لێزه‌دا نووسه‌ر باس له‌م په‌یوه‌ندی نیوان دهسه‌لات و سه‌رپه‌رشتیکردنی ئاوی کردوه. به‌لام هۆکاری بنیاده‌کانی ئهم په‌یوه‌ندیه‌یه‌ی شی نه‌کردوته‌وه (134، 2009).

توژیهرانی تر گرنگیان داوه‌ به‌ ئهم په‌یوه‌ندیه‌ی توژیینه‌وه‌یه‌کی به‌نرخ له‌ لایهن میژوونوس (Paul English) له‌ سالی 1968 به‌ ناوی (The Origin and Spread of Qanats in the "Old World") "بنچینه‌ و بلاو بوونه‌وه‌ی که‌ناله‌کان له‌ جیهانی کۆندا". ئهم لیکۆلینه‌وه‌یه‌ سه‌رهرای گرنگیه‌که‌ی، به‌لام زیاتر له‌ وه‌سف ده‌جیت نه‌ک شیکاری. بۆیه‌ توژیهر نه‌یتوانیوه‌ بجیته‌ ناو په‌یوه‌ندی هیز و ناوه‌وه. توژیینه‌وه‌یه‌ک تر له‌ سالی 1974 که له‌ په‌یوه‌ندی نیوان هیز و سیستمی ناودیری ساسانیان له‌ لایهن (James Neely) به‌ ناوینشانی (Sassanian and early Islamic water-control and irrigation systems on the Deh Luran plain, Iran) (the Deh Luran plain, Iran) نووسه‌ر له‌م توژیینه‌وه‌ی نه‌جمی هه‌لکۆلینی شوینه‌واری له‌ ئیران له‌ ده‌شتی (Deh Luran Rice University) سپۆنسه‌ر کراوه‌ بلاوکرده‌وه. نیلی زیاتر نه‌جمی نه‌ولیکۆلینه‌وه‌ی ده‌رخسته‌وه‌ که له‌ نه‌جمی کنه‌ و پشکینه‌یه‌کانیان به‌ده‌ست که‌وتوه، له‌ نیوان سالی (1968-69)، تینیدا جه‌ختی له‌ سه‌ر کاریگه‌ری سیستمی ناودیری ساسانیه‌کان له‌سه‌ر په‌یوه‌ندیه‌ کۆمه‌لایه‌تی و نابووریه‌کانی ئیمپراتوریه‌ی کردوه. بۆ نمونه‌ باس له‌وه‌ ده‌کات که چۆن سیستمی ناودیری رۆلی گه‌زراوه‌ له‌ زیادکردنی توانای به‌ره‌مه‌نیانی کشتوکالی و په‌رپیدانی زیادکردنی تۆره‌ بازارگانیه‌یه‌کان (39، 1974). نووسه‌ر تینینی نه‌وه‌ کردوه که سیستمی ناودیری له‌ نزیکه‌وه‌ به‌ شیوازه‌کانی نایه‌کسانی کۆمه‌لایه‌تی و به‌ هه‌ل وهرگرنتی نابووریه‌وه‌ به‌سه‌راوه‌ته‌وه‌، چونکه‌ کۆنترۆلکردنی سه‌رچاوه‌کانی ئاو له‌ ده‌ستی نوخه‌ به‌هیزمه‌کاندا کۆده‌کاته‌وه‌ (39-40، 1974). یه‌کیکی تر له‌ توژیینه‌وه‌کان که توانیوه‌تی به‌ تیر و ته‌سه‌ل باس له‌ په‌یوه‌ندیه‌کانی دهسه‌لات و به‌ریوه‌بردنی سه‌رچاوه‌کانی ئاو ب‌خاته‌ روو ئه‌ویش (Majid Khaneiki 2020) به‌ ناوینشانی (Cultural Dynamics of Water in Iranian Civilization). ئهم توژیهره‌ توانیوه‌تی زۆر به‌ قوولی باسی په‌یوه‌ندی نیوان دهسه‌لات و به‌ریوه‌بردنی سه‌رچاوه‌کانی ئاو بکات له‌ سه‌رده‌می ساسانی. که پنی وایه‌، پاشاکانی ساسانی زۆر به‌ ناگایه‌وه‌ سه‌یری سیستمی ناودیریان کردوه، وه‌ک به‌شیکی سه‌رکه‌ی بۆ داهاات ده‌وله‌تی ساسانی و له‌ ریگای ئه‌ویسه‌وه‌ ده‌ستگرتن به‌ دهسه‌لاته‌وه‌. به‌لام (Khaneiki) روانگیه‌کی تاک لایه‌نانه‌ی نابووری سه‌یر بایه‌ته‌که‌ی کرده‌، بۆیه‌ به‌ فه‌رمۆشکردنی لایه‌نی ئاینی و کۆمه‌لایه‌تی و یاسایی، ئارگومینه‌که‌ی ناتوانیت خۆی بگریت به‌رامبه‌ر به‌لگه‌یه‌کان که به‌رده‌ستن له‌م بوارانه‌ی سه‌رموه‌، که ئهم توژیینه‌وه‌یه‌ پستی پنی به‌سه‌توون.

به‌ گشتی هه‌موو ئهم توژیینه‌وان باسی گه‌شه‌سەندنی سیستمی ناودیری ساسانیان کردوه. و چون ئهم گه‌شه‌یه‌ یارمه‌تیدەر بووه‌ بۆ گه‌شه‌سەندنی کشتوکال و زیادکردنی باج له‌ ده‌وله‌تی ساسانی که له‌ کۆتاییدا یارمه‌تی ده‌ری دهسه‌لاتی ساسانی بووه‌ بۆ نه‌وی بتوانی زیاتر له‌ چوار سه‌ده‌ فه‌رمانه‌وه‌ی ئیران و

4.1 ره‌خنه‌گرانی تیوری کومه‌لگا هایدرولیکه‌کانی ویتفۆگل

تیوری کومه‌لگا هایدرولیکه‌کانی، ویتفۆگل، به‌رهمی سه‌رده‌می مؤدیرنیته‌ی نه‌رووبیه که پنیوایه سروشتی شارسانتیته‌کانی رۆژهللات، کومه‌لگایه‌کی سه‌رکوتکارین. ئەم سه‌رکوتکاریه‌ش زۆر جار گریدراوه به‌هۆکاره جوگرافیه‌کان، چونکه هه‌ر وهک چون میژوونوس فیرناند براودیل باسی گۆرانکاریه جوگرافیه‌کان کردوه که پنیوایه زۆر به‌هیواشی روودمه‌ن یاخود له‌زۆر روانگه‌وه نه‌گۆر (Braudel 1981, 21)، هه‌ربۆیه‌ش کومه‌لگایه‌کان نه‌گۆرن و توانیا پنیشکه‌وتنیان نییه. نه‌گه‌ر نه‌مه‌ش راست بیته‌ی ئەوا کومه‌لگه‌ی رۆژهللات له‌را بردودا سه‌رکوتکاری بوونه، چونکه جوگرافیا تا راده‌یه‌کی زۆر نه‌گۆره، بۆیه ئەم کومه‌لگه‌ی رۆژهللاتیانه توانای دروستکردنی سیسته‌می دیموکراتیان نیه له‌داهاتوشدا، به‌مانایه‌کی تر، توانای پنیشکه‌وتنیان نییه.

به‌شیک له‌میژوونوسان، ره‌خنه‌یان له‌تیومه‌که گرتوه‌وه بۆ نمونه: (Adam, 1960, 1969) که له‌سیسته‌می ئاودیری میژووپۆتامیای کۆلیوته‌وه پنی وایه ئەوه دهسه‌لاته‌ ناوندیه‌کان نیین که سیسته‌می ئاودیریان پنیخشته‌وه، به‌لکو پنیچه‌وانه‌که‌ی راسته. سیسته‌می ئاودیری له‌میژووپۆتامیا به‌ر له‌هاتنی دهسه‌لاته‌ ناوندیه‌کان (280, 1960). به‌همان شیوه (lanning 1967, 181-2) باسی له‌وه کردوه که ده‌ولته‌ ناوندیه‌کان سه‌ریانه‌لداوه به‌ر له‌ سه‌ره‌لدانی سیسته‌می ئاودیری فراوان. به‌مانایه‌کی تر دروستبوونی ده‌ولته‌ی ناوندی هۆکار بووه، بۆ گه‌شه‌شه‌ندنی سیسته‌می ئاودیری، نه‌ک پنیچه‌وانه‌که‌ی. هه‌روه‌ها میژوونوس (Carneiro 1970)، گه‌یشته‌هه‌مان ده‌رنه‌نجام، که ده‌ولته‌ ناومیدیه‌کان به‌ر له‌ دروست بوونی سیسته‌می ئاودیری فراوان سه‌ریان هه‌لداوه. هه‌روه‌ها (Leach 1959)، ئەم تیروانیه‌ی ره‌تکرده‌وه، که گه‌شه‌کردنی سیسته‌می ئاودیری بچوک بکریته‌وه له‌ توانای جوتیار یان بنه‌ماله‌یه‌ک، به‌لام سیسته‌می ئاودیری گه‌وره پنیوستی به‌ دهسه‌لاته‌ی گه‌وره و ده‌روه‌ی بنه‌ماله‌یه‌، بۆیه دهسه‌لاته‌ ناوندیه‌کان ئەم سیسته‌مانه‌یان دروست کردوه بو بونیاد نانی دهسه‌لاته‌ی ناوندی. ئەم سیسته‌مانه‌ له‌ ماوه‌یه‌کی دور و درێژ به‌رهم هاتوون ناکریت یه‌ک دهسه‌لات بیته (Mitchell 1973). هه‌روه‌ها چهندین توژیته‌وه‌ی ره‌خنه‌گرانه‌ کران سه‌بارته‌ به‌ تیوری کومه‌لگا هایدرولیکه‌کان، که ناکریت لیره‌ هه‌موویان شی بکریته‌وه، بۆ نمونه (Hunt 1988)، (Lees 1989)، (Carneiro 1970)، (Worster 1988).

نکۆلی له‌وه ناکریت که تیپینییه‌کانی ویتفۆگل به‌جۆریک له‌ جۆره‌کان ره‌نگیداومه‌وه له‌ میژووی شارسانتیته‌ی ساسانی، به‌لام به‌لگه‌ زۆرن، که تیوری ویتفۆگل ده‌باره‌ی کومه‌لگا هایدرولیکه‌کان ره‌ته‌ ده‌کهنه‌وه به‌تایبه‌تی بو شارسانتیته‌ی ساسانی.

چونکه‌ ئاو وه‌ک ئامرزیک بۆ کۆنترۆل کردنی دهسه‌لات به‌کار نه‌هاتوه له‌ ده‌ولته‌ی ساسانی. به‌لکو سیسته‌می ساسانییه‌کان هه‌لقۆلای تیروانینی سیاسی، ئاینی، ئابووری و کومه‌لایه‌تی بووه. پرۆژه‌کان له‌ لایه‌ن دهسه‌لاتی ساسانییه‌کان وه‌ک ئه‌رکی کارگیره‌ی و ئاینی پیرۆز، سه‌یری ئەم بابته‌نه‌یان کردوه. ساسانییه‌کان که بانگه‌شه‌ی ره‌چه‌له‌کی ئاری خویان ده‌کرد و خویان ده‌به‌سته‌وه به‌ بنه‌ماله‌ دهسه‌لاتداره‌کانی ئیرانی پنیش خویان، به‌تایبه‌تی ئەخمینییه‌کان (550-330 پ.ز)، هه‌روه‌ها

ریگری له‌ هه‌ر گۆرانکاریه‌کی سیاسی- ئابووری و کومه‌لایه‌تی ده‌که‌ن (Stroshane 1988, 125).

ویتفۆگل له‌ چهندین رووه‌وه تاییه‌تمه‌ندی شارسانتیته‌ هایدرولیکه‌کانی ده‌ستنیشان کردوه:

- له‌ رووی ئابووری، پشته‌به‌ستن به‌ کشتوکالی ئاودیری: کشتوکالی ئاودیری شیوازی سه‌ره‌کی به‌رهمه‌نیانی خۆراک بوو له‌ کومه‌لگا هایدرولیکه‌کان وه‌ گه‌شه‌سه‌ندنی کشتوکال، پشته‌ به‌ کارای گه‌شه‌پیدان و به‌ریوه‌بردنی پرۆژه‌کانی ئاودیری ده‌به‌ستیت.

- له‌ رووی رامیاری، دهسه‌لاته‌ی ناوندی (Centralised) که دهسه‌لاتی راسته‌مۆخۆی به‌سه‌ر هه‌موو ناوچه‌کانی ولاته‌ ده‌سه‌پینی.

- ئیداره‌ی بیروکراسی: بیروکراسیه‌ت و چینی بیروکراسی ده‌بیته سه‌رچاوی سه‌ره‌کی به‌ریوه‌بردنی سیسته‌می ئاودیری. ئەم بیروکراسیه‌ی زۆربه‌ی کات ته‌واو گریدراوی دهسه‌لاتی ناوندی بووه.

- له‌ رووی کومه‌لایه‌تیوه‌، چینیکی ئه‌رستوکرات دروست ده‌کات، که سه‌رپه‌ریشتی سه‌رچاومه‌کانی ئاودیری ده‌که‌ن، وه‌ زۆرجار بیروکراسی به‌کار هاتوه‌وه بۆ پاراستنی ئەم دهسه‌لاته‌ (Wittfogel 1967 [1957]).

ویتفۆگل باسی له‌ هه‌ندیک خه‌سلته‌کانی کومه‌لگه‌ سه‌رکوتکاری رۆژهللاتی کردوه که تا راده‌یه‌ک نزیک له‌ میژوو سیاسی ساسانی.

یه‌که‌م: له‌ ریگه‌ی کۆکردنه‌وه‌ی دانیشتوانیکی زۆر له‌ ناوچه‌یه‌کی دیاری کران، به‌ تاییه‌تی دروستکردنی شاری نوێ که توانای دا‌بینکردنی سیسته‌می ئاودیری ئاسانتر ده‌کات بۆ ده‌سته‌به‌رکردن.

دووه‌م: له‌ ریگه‌ی که‌له‌که‌بوونی هه‌زموه‌ له‌ لایه‌ن دهسه‌لاته‌وه سه‌رچاوه‌ی گرتوه‌ له‌ رۆله‌ گه‌رنه‌یه‌ی ده‌بیینی له‌ سه‌رپه‌ریشتی سه‌رچاومه‌کانی ئاو له‌ سیسته‌مه‌کانی به‌رهمه‌نیاندا (ویتفۆگل).

سینیه‌م: زۆریک له‌ نه‌فسانه‌ رۆژه‌لاتیه‌کان که باس له‌ گه‌رنگی رۆلی دامه‌زراندنی بنه‌ماله‌کان و فه‌رمانه‌واکان ده‌که‌ن یان دووباره‌ ری‌کخسته‌نه‌وه‌ی، ئەوا سو‌دیان له‌ به‌ره‌و‌پنیشکردنی سیسته‌می ئاودیری ولاته‌ بپنیوه. ویتفۆگل پنیوایه، تیروانیه‌که‌ی بیلابیه‌انه‌ بۆ بابته‌ی سیسته‌می ئاودیری له‌ چهندین ناوچه‌ی جیهاندا ئەو راستیه‌مان بۆ ده‌ده‌خات که چالاک‌ی و له‌خۆبرد‌وی ئیمپراتۆریه‌ته‌ تازه‌ دامه‌زراوه‌کان وه‌ به‌تایبه‌تی پاشا نو‌ییه‌کان ده‌گه‌ر‌یته‌وه‌ بو ئەوه‌ی که ئەم پاشایانه‌، زۆر به‌ ناگا بو‌ینه‌ به‌ خاله‌ لاوازه‌کانی دهسه‌لاته‌ سیاسییه‌کانی پنیش خویان که خۆی بپنیوته‌وه‌ له‌ به‌ره‌و خراب بوونی گۆزه‌رانی خه‌لکانی ناسایی.

بۆیه ئەوان زۆر به‌ خیرای ده‌ستیان کردوه به‌ دروستکردن و بنیاتنان و گه‌شه‌پیدانی سه‌رچاوه‌ ئاودیرییه‌کان. به‌لام ئەوان هه‌چ کاتیک مه‌به‌ستیان نه‌بووه، چاکسازییه‌کانیان له‌ بواری گه‌شه‌پیدانی سه‌رچاوه‌ ناویه‌کیان بگوازه‌وه‌ بۆ چاکسازی له‌ بواره‌ سیاسییه‌کان و داراییه‌کان (Wittfogel 1967 [1957], 172-3)

سه‌ره‌رای ئەم لیکچوونانه‌ش، به‌لام تیوری کومه‌لگا هایدرولیکه‌کانی ویتفۆگل، رووبه‌رووی چهندین ره‌خنه‌بوته‌وه.

ناوچهکه. کهناله ئاوبهکان یهکیکه له کۆنترین سیستمهکانی ئاودیری له ئیران دهگهرینهوه بۆ سهردهمی ئهخمینییهکان (550-330 پ.ز). کهنالهی ئاویان به ژیرزمویدا رادهکیشا بۆ سهرزموهی له ریگای هیزی راکیشانی زهوی، ئهم تهکنیکه ریگهی به جوتیاران دا که بهی پشنت بهستن به سهرچارهی ئاوی سهرزموهی رووبار یان جوگه، زهویهکانیان بهراو بکهن. بۆ نمونه پاشای ئهخمینی دارای گهوره (549-487 پ.ز) کهنالی دارپونی دروست کرد له ناوچهی خوزستان (UNESCO 2008, 62)

سیستمیکی تری ئاودیری لهئیرانی کۆندا بهکار هاتوه، ئهویش سیستمی کاریز بووه، هاوشیوهی سیستمی کهنالهکان له ئیرانی کۆندا، بۆ گهیشتن به سهرچارهکانی ئاوی ژیر زهوی. سیستمی کاریز به شیوهیهکی سهرهکی له ناوچه وشکهکان بهکار دههینرا، که ئاوی ژیر زهوی له ناوچهیهک بۆ ناوچهیهکی تر دهگواستهوه (بو زیاتر له سهر کاریز برانه (English 1968)). ههروهها بهلگه ههیه که ئیرانییه کۆنهکان تهکنیکی ئاودیری تریشیان بهکار هیناوه، که له شارستانییهته کۆنهکاندا باو بوون. بۆ نمونه دروستکردنی بهنداو و گوگا که رۆلێکی بهرچاویان ههبووه له پشتگیریکردنی کشتوکال له ناوچهکهدا (Sadrzadeh, and Gholikandi, 2010).

ئیمپراتورییهتی مهگدونی دواي مردنی دامهزرینهرمهکهی، ئهسکهندهری مهگدونی نهیانوانی به یهگرگرتوی بهینهوه، بۆیه میراتهکهی له نیوان چهند سهرکردهیهکی خۆی دابهشکرا، ئیران کهوته ژیر دهستی سلوقس، که لهریگهی سهرکرده سهرزایهکانی مهگدونییهوه بهره بهره دهبران (Daryae 2009, 2). میژوونوس سترابۆ باس لهو قورسایانهدا دهکات، که هات پێش سوپای مهگدونی له بهریوهبردنی کهنالهکانی ئاودیری که لهوانهیه هاوشیویان نهیبیت له مگدونیای (Strabo 11-1-XVI). ههرویهش پێدهچیت نهیان توانیبت گرنگیهکی ئهوتویان پێیدن، بگره ههندیک لهوانه ئهخمینییهکانیش دروستیان کردبوو پشتگوێ خران یان لهناوچوونه. به شیوهیهکی گشتی زانیاریمان کهمه له سهر پیهوهندییهکانی نیوان دهسهلات و پرۆژهکانی ئاودیری لهم سهردهمهدا.

ئهشکانیهکان (247 پ.ز-224 ز) بهردهوامیان دا بهو سیستمه پێشکهوتوانهی ئاودیری که له سهردهمهکانی پێشوا دامهزرابوون. ئهشکانیهکان بهردهوامیان دا به کهنالهکان و بگره فراوانیشیان کرد و پهڕهیان پێدا که له کۆندا ههبوون (English 1968, 175). بهلام له کوتایی سهردهمی ئهشکانیهکان ئهم پرۆژانه بهشیوهیهک شکستی هینا باخود دهتوانین بلین ههمان ئهو پرۆژانهی توشی دارمان خراب بوون هاتبوون نۆژهنیشیان نهکردبوونهوه تهناوت پاشا ئهشکانی ئهشاکسی سنییه، کهنالێکی ئاودیری روخاندوه به مهیهستی پارێزگاری کردن له پایتهختیان له ترسی سلوکیهکان، بێ ئهوهی هیچ ئاماژهیهکمان ههیبیت، به چاکردنهوهی ئهم کهناله داوی شەر (Saatsaz, M. and Razaie, A 2021, 5-8)

6. گرنگیدان به پرۆژهکانی ئاودیری وهک بهشینک له رهوایهتی دهسهلات له هزری ساسانیدا

پاشاکانی بنهملهی ساسانی ههولیاندا له دوو ریگاوهرهوایهتی و مانهوه خویان له دهسهلات بچهسپینن. یهکهمیان له ریگای رهچهلهکهوه (Ethnicity) بهسالمینن که پاشاکانی ساسانی له رهچهلهکهوه دهگهرینهوه بۆ بنهملهی ئهخمینی. دوومیان، ههولیاندا له لایهنی رۆحی خویان وا نیشانیدهن که ئهوان وهک

هاتنیان له بنهملهیهکی ئایینی زهردهشتی که سهیری ئاویان کردوه، وهک یهکیکه له توخمه پیرۆزهمکان له ئایینی زهردهشتی، ئهوش هۆکاری سهرهکی بووه بۆ ئهوهی دهسهلاتی ساسانی زۆر به بابهتیانه و پیرۆزانه سهیری ئهم بابهته بکهن. له ئهجامدا، پرۆژهکانی ئاودیری له لایهن دهسهلاتی ساسانی نهک وهک نامرازیک به کار نههاتوه بۆ سهپاندنی دهسهلات بهلکو وهک ئهکیکه دهسهلات سهیر کراوه، تهناوت زۆر نمونهمان ههیه که ساسانییهکان ریگهیان داوه که جوتیاران خویان کهنال ههلبکهن و تهناوت مافی خاومندارهتیشیان ههبووه (مادیان هزار دادستان 1393, 201).

5. گهشهسهندی پرۆژهکانی ئاودیری له ئیرانی کۆندا بهر له ساسانییهکاندا

5.1 پێشینهیهکی جوگرافی

کمش و ههواي ناوچهکانی ژیر دهسهلاتی ساسانی ههمه جوهر بووه به هۆی فراوانی سنوری جوگرافیکهیان، که به گشتی وشک یان نیمچه وشک بووه، لهگهڵ جیاوازییهکی بهرچاوه له پلهی گهرمی و داباریندا بهی ئاوهکان. بۆیه دهکریت ئیرانی سهردهمی ساسانی به سهر چهند ناوچهیهک دابهشکریت. لهباشوردا ناوچهی دهوروبهری کهنای فارس کهش و ههوایهکی گهرم و شیداری ههیه، که پلهی گهرمای زۆر جار له هاویندا بهرز دهیبتهوه بۆ زیاتر له 40 پله. ناوچهی کهناروهکانی دهریای قهزوین له باکور، کهش و ههوایهکی مام ناومندترین ههیه لهگهڵ ئاستی بهرزى دابارین، که بۆته هۆکاری دروستبوونی دارستانه چهرهکان.

له ناوچهکانی ناوهراست و رۆژهلاتی ئیران و میژووتامیا کهش و ههوا به هاوین گهرم و وشکه و زستان سارده. بانه بهرزهمکانی ئیران جیاوازییهکی زۆری ههیه له پلهی گهرمی له نیوان هاوین و زستاندا. زۆر جار له هاویندا بۆ سهرووی 50 پله بهرز دهیبتهوه، له زستاندا بۆ ژیر سفر دادهبهریت. باران بارین له زۆربهی بهشهکانی ئهم ههریمه نزمه و ههندیک ناوچه کهمتر له 100 ملیمتر باران له سالیکیدا دهباریت.

چیاکانی زاگروس که دهکهوتیه رۆژئاوی ئیرانهوه، زیاتر له ناوچهکانی تر بارانیان تیا دا دهباریت، که بۆته سهرچارهیهکی باشی دابینکردنی ئاو بۆ ئاودیری کشتوکال له ناوچه شاخاوییهکانی ئیران، ههروهها بهرهبهستی سروشتی له دژی بای بیابانی گهرم و وشک دابین دهکهن، وایان لیکردوون که گونجاو بن بۆ بزوی مروف و کشتوکال.

ئهم ژینگه سروشتیه، گرنگیهکی زۆری بۆ سهر گشت بوارهکانی کۆمهلایهتی، ئابووری و رامیاری له ئیرانی کۆندا ههبووه. تهناوت بهشیک له میژوونوسان پێیان وایه، لاواز بوون و رووخانی دهولتی ساسانی، دهگهرینهوه بۆ ئهگۆرانکارپانهی له کهش و ههواي ئیران روویدا له سهدهی شهم و ههتی زاینیدا (Matloubkari and Islam 2022). ئهم گرنگیانه بۆته هۆکار بۆ ئیرانییه کۆنهکان، که داھینانی بهرچاویان له پهڕه پێدانی تهکنیکهکان بۆ بهرمهنگار بوونهوهی ژینگه و بهردهوامیدان به شارستانییهتی خویان بدۆزنهوه. گرنگترین دامهزراندنی سیستمی پێشکهوتوی ئاودیری وهک سیستمی کهنال و کاریزهمکان و بهنداوهکان... هتد بۆ پشتیوانی کردن له کشتوکال و ئاسانکاری بازرگانی.

5.2 پێشینهیهکی میژووی

دانیشتوه کونهکانی رۆژهلاتی ناوهراست شیوازی جوراوجورایان بهکار هیناوه بۆ پێشخستی سیستمی ئاودیری

وهک وهرگری پاشایمتی له خواوندی ئاهورامزدا، که چوار کس تیدا له پشت ئهردهشیر راهستان. ئهمهی بهکم که جهستهی بچوکتز دهردهکویت یاخود وهک کهسینک له ئهمهنی همرزماریدابیت دهکری ئهمه وهک شاپوری بهکم بناسریتهوه. ئهوانی تر له بنهماله ئهرستوکراتهکان دهچن. که دهکریته دهرکهوتتی شاپوری بهکم وهک نامازمیهک بخویندریتهوه، که نهک تهنها ئهوا ئهردهشیر پاشایمتی وهرگرتوه، بهلکو بنهمالهکشی له دواي خویدا رهوایمتیان پیندراوه. ههریویش دهینین شاپور دواتر له گهل باوکی دیته سهرتختی پاشایمتی. سی کهسهکهی دواوهوه، دهکری ئهمانه وهک چند خاندانیک بانگیشترابن و نامادهی ریورسمی وهرگرتنی هیما یاخود سیمبولی پاشایمتی له خواوندهوه بو بنهمالی نوئی پاشایمتی. دهکری نامادهبوونی چند خاندانیک لهم نهخشه بو دوو مههست بیت. بهکمیان نامازمیهک بو گرنگی پینگیه خاندانهکان له سیستمی چینایمتی زهردهشتی له ههمان کاتدا، وهک بهلگهیهک بیت که خاندانهکان له بهرامیهر خواوندهوه رزمهندیان نیشانداده به وهرگرتنی دهسهلات له لایهن بنهمالهی ساسانی، به شیویهک له شیوهکان ناچاریان دهکات، که پشتگیری ئهم دهسهلاته بکن که له خواوندهوه رهوایمتی پیندراوه (بروانه وینهی ژماره 1).

وینهی ژماره (1) نهخشی ئهردهشیر له فیروزآباد (Lives.org)

خالیکی تر که دهکری تیبینی بکریته که ئهم نهخشه له سه روبرایک ویناکراوه، که دهکری وهک نامازمیهک بیت بو پینروزی شوینهکه، چونکه به پی هزری زهردهشتی ئاو وهک توخمیکی پینروزی سهیر کراوه (بروانه وینهی ژماره 2).

وینهی ژماره (2) نهخشی ئهردهشیر له فیروزآباد (Lives.org)

نهوهی خوداکانی ئیرانی کۆن یان به لایهنی کهمهوه که پاشایهتیان له خواوندی زهردهشتی وهرگرتوه. که خواوندی کۆنی ئیرانه. بهم دوو ریگیه ساسانییهکان توانیان بیروکهی "پاشایمتی پینروزی" له هزری دانیشتوانی ئیرانی کۆندا بچسپینن.

گهراوهوه بو رچهلهکی نهخمینهکان، بهکم ریگا بوو که ساسانییهکان ههولیاندا رهوایمتی به دهسهلاتیان بدن. ساسانییهکان دواي نزیکهیی شهس سده له رووخانی نهخمینهکان دهستیان بهسهر دهسهلات داگرت. بهکیک لهو ریگیانهی که ساسانییهکان بانگهشهیان بو کرد که رچهلهکیان ئهریبایه. ئهردهشیری کوری بابک وهک بهکم پاشای ساسانی بهردوام ئهم بانگهشهی کردوه، که رچهلهکیان دهگهیریتهوه بو بنهمالهی نهخمینی (Canepa 2010). بو نمونه تبهیری دهگیریتهوه له زاری ئهردهشیر که ههکاری ههلهگهراوهکهی له دزی ئهشکانیهکان، دواي خوینی (ئاموزابهکی) کۆتا پاشای نهخمینی دارای سیتیهمی کردوه (3891). ههمان بیروکه له کارنامه ئهردهشیری بابکان هاتوه (2/17-19). ههروهها طبعهیری باس له وه دهکات ئهردهشیر دواي سهرکهوتنهکانی بانگهشهی ئهوهی کردوه که پاشایمتی گهراوهوه بو خاونهکهی یان بنهمالهکی (رد الملك الی اهله) (3891). وه پاشایمتی بو بهک پاشا و بهک دهولت کۆکردهوه. ئهوهش نامازمیهک بووه بو گۆران له سیستمی بهریوهبردنی ولات له دهستهلاتیکی ناوانهندی ئهشکانی بو دهستهلاتیکی ناوانهندی و دهولتیکی بهک پارچه له ژیر سایهیی ساسانییهکان. به ههمان شیوه شاپوری بهکم له نهخشهکانی باسی له رچهلهکی ئاری خۆی کردوه (رجبی 1398، 13). ئهم بانگهشهی به بو میراتی نهخمینی گهراوتهوه، که یارمهتیدهر بووه بو چسپاندنی ههستی بهردوام بوون له نیوان بنهمالهی نهخمینی و ساسانییهکان و یارمتهی دا بو رهوایمتی دان به هوکمرانی ساسانییهکان (بو زانیاری زیاتر بگهریوه: Daryae 1984, 116; Frye 1984, 116; Brosius 2006, 159-60 2009, 60-70).

لایهیکی تر که ئهردهشیر گرنگی پیندراوه بو ئهوهی رهوایمتی به دهسهلاتی خوی بدات له ریگای ئابینی زهردهشتیهوه بوو. زهردهشتیهت بهکیک بووه لهو ئابینهی له ئیران ههر لهسهردهمی میدیهکانهوه له لایهن دانیشتوانی ئیرانی کۆن لایهگرانی زۆر بووه، وهک ئابینی فهرمی دهولتهی نهخمینی ناسراوه. ئهردهشیری بهکم که خۆی له بنهمالهیهکی زهردهشتیهوه پهروهرده بووه گرنگیهکی زۆری بهوه داوه که خۆی وهک وهرگری پاشایمتی له خواوندی ئاهورامزداي زهردهشتی وینا کردوه. بهههمان شیوهی رچهلهک، ئهردهشیر چیروکی خهونیک دهگیریتهوه که زۆر نزیکه له نهفسانه کۆنهکانی ناوچهکه، وهک سهرجونی ئهکهدی... هتد، کاتی ئهردهشیر پاشا بووه له داربجرد، دهلی لهشهو ئهردهشیر خهونی بینیه که (خوا پاشایمتی پی بهخشیهوه، (Sanjana 1/8-12) دواي ئهوهی [له خه ههلسا] ههستی به هیزیک کردوه که پینستر ههگیز ههستی وای نهبووه (3901). وای کرد بهکیک له گرنگترین ریگاکان، که سهرکردهکان بهکارینهیناوه بو ملکهچیوون وکۆنترۆلکردنی دانیشتوانهکان (Olick 1999). ساسانییهکان زۆر به زیرهکانه نهخشهکانیان بهکارهیناوه، بو دهست بهسهر داگرتنی هوشیاری کۆمهلگا (Canepa 2010, 564). بانگهشهی ئهردهشیر به قسهکانی رانهوستاوه، بهلکو بو ئهم مههسته له ناوچهی فیروزآباد وینهی خۆی کردوه،

له سهردهمی ئهردهشیر بیستراون، به تایبتهی که خوی له بنه‌مالیهکی ئابنی زهردهشتی بووه. بویه ده‌کریت هه‌لکه‌ندروای ئهردهشیر له فیروز‌ناباد و رۆسته‌م هه‌ولیکه‌ی ئهردهشیر بیئت بۆ ئه‌وه‌ی باوهر به دانیشتوانی ئه‌و سهردهمه‌ی بکات که خواوهد دهسه‌لاتی وهک ئه‌لقیه‌کی سیمبول کراو، وه‌رگرتوته‌وه له کهسانی خراپه‌کاری ئه‌هریمه‌ن ئاسا و گه‌رانده‌ته‌وه، نه‌ک گوازرا بیته‌وه، بۆ کهسانی چاکه‌کار، که به‌رچه‌له‌ک ئارین و به‌ئاین زهردهشتین.

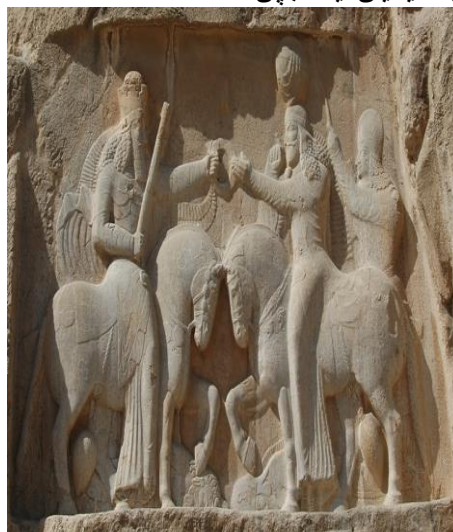
به‌لام ئه‌م بانگه‌شه‌یه‌ی ته‌نها به‌بانگه‌شه‌ نه‌ده‌کرا، به‌لکه‌و پێویستی به‌ ئه‌وه بوو که ساسانیه‌کان ئه‌م دوو بنه‌ماییه‌ی دهسه‌لات به‌ کردار به‌سه‌لمینن. له ئه‌نجامدا ساسانیه‌کان بۆ مانه‌وه له دهسه‌لات پێویستیان به‌وه بوو، له هه‌موو ئه‌و بوارانیه‌ی ئه‌خمینییه‌کان تێدا کارا و سه‌رکه‌وتوو بوون، وه خواوهندی ئاهورامزدا پێی خوشه، هه‌مان کار ئه‌نجام بدن، که پێشتر هه‌روهک ئه‌وه‌ی خویان بانگه‌شه‌یان بۆ کردوه "باپییره ئه‌خمینییه‌کانیانه‌وه ئه‌نجامیان داوه". له‌وانه گرنگیدان به: ئابنی زهردهشتی، گرنگیدان به‌ دروستکردنی دهسه‌لاتیه‌کی ناوهندی، گرنگیدان به‌ سیسته‌می ئاودیزی و گه‌شدان به‌ کشتوکال، هه‌ولدان بۆ دروستکردنی شار، ریکه‌ستنی کاروباری یاسای. به‌لام گرنگترینیان که جیگای باسه له‌م تووژینه‌وه، گرنگیدان به‌پێشخستنی پرۆژمکانی ئاودیزی.

پرۆژمکانی ئاودیزی به‌کیک بوون له پێویستیه‌کانی کشتوکال، له سۆنگه‌ی ئه‌وه‌ی ساسانییه‌کان ده‌وله‌تیان به‌ به‌رپرسیار ده‌زانی، له دا‌بینکردنی بنه‌ماکانی کشتوکال ئه‌م پرسه‌یان له‌به‌رچاو گرت. بویه ده‌بینین هه‌ر له‌ادی سه‌رکه‌وتتی ئهردهشیر به‌سه‌ر ئه‌رده‌وانی پینجه‌می پاشای ئه‌شکانیه‌کان، له سالی (224) هه‌نگاوی خیرا به‌و ئاراسته‌یه‌ ناو به‌ مه‌به‌ستی ئه‌وه‌ی سیسته‌می ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و لات باشتربکا (Farrokh 2007, 180-1). هه‌ر بویه‌ش ئهردهشیر تیمیکه‌ی شاره‌زای و کارامه‌ی کۆکردبووه‌وه، که تایبه‌تمه‌ند بوون له پرووپینوی و دیزاینی ته‌لارسازی و ته‌کنیکه‌ی به‌ردبیرین و پینچه‌سازی بیناسازی، له هه‌موو و لات و رهنه‌گه‌ ته‌نانه‌ت له دهرموه‌ی و لاتیشه‌وه (Stewart and Curtis 2008,51)

ده‌بینین که ئهردهشیر به‌پێی سه‌رچاوه‌ ساسانیه‌کان، به‌که‌م هه‌نگاوی له کاتی دروستکردنی شاری ئهردهشیرخوره له هه‌ریه‌ی فارس دروستکردنی که‌نالی ئاوی بوو، بۆ به‌راو کردنی زومیه‌کان تا‌کو له‌م رینگه‌وه یارمه‌تی که‌رتی کشتوکالی ناوچه‌که‌ بدات (Sanjana 4/17-18). له لایه‌کی ترمه‌وه ئهردهشیر، بۆ به‌ده‌سته‌ینانی زۆرت‌ترین رووبه‌ری کشتوکال و زیادکردنی به‌ر هه‌م فه‌رمانی به‌ کار به‌ده‌ستانی کرد، که ریزه‌موی ئاو له گه‌وره‌شاره‌کان بۆ سه‌ر زومیه‌کان بگۆرن جوگه‌ی ئاوی بدن به هه‌لکه‌ندنی شاخه‌کان بۆ ئه‌وه‌ی رووبه‌ری زومیه‌ به‌ر ئاوه‌کان زیاد بکه‌ن بۆ کشتوکال کردن (حافظ ابرو 1378, 122). به‌ په‌ پێی گوته‌ی حمزه‌ الأصفهانی "ئهردهشیر ئاوه‌مکانی دۆلی ئیسفهانی له سه‌ر ده‌ستی مه‌هر بن وردان، دا به‌ش کرد و هه‌روه‌ها ئاوه‌مکانی دۆلی خورستانه‌ی دا به‌ش کرد، فه‌رمانی کرد به هه‌لکه‌ندنی ریزه‌موی ئاوی وه‌ک رووبار به‌ زاراوه‌ی ئه‌وکات پێی دگوترا (مشرقان)، واته‌ رۆژه‌ه‌لات یاخود به‌ زمانی فارسی اردشیرکان "ئه‌م کاره‌ش وای کرد که ئه‌م هه‌ریمانه‌ له‌رووی ئابووری گه‌شه‌ بکه‌ن (الاصفهانی 1961, 38). ئه‌م کاره‌ی ئهردهشیر ئه‌وه‌مان بو دهرده‌مخات، که ساسانیه‌کان هه‌ر له‌گه‌ل هاتنیان بۆ سه‌رته‌ختی پاشایه‌تی

ته‌نانه‌ت ئهردهشیر به‌مه‌ش رازی نه‌بووه، به‌لکه‌و له هه‌لکه‌ندروایه‌کی تردا که به‌ نه‌خشی رۆسته‌م ناسراوه، وینه‌ی خوی کردوه له به‌رامبه‌ر خواوهندی ئاهورامزدا که هه‌ردووکیان به هه‌مان قه‌باره هاتوون، تێدا ئهردهشیر نیشانه‌ی پاشایه‌تی له خواوهندی ئاهورامزدا وه‌رده‌گرت، که بریتیه له بازنیه‌ک. ئهردهشیر ته‌نها مه‌به‌ستی بووه ئه‌مه وه‌ک سه‌رته‌تی قوناغیه‌کی نوێ له میژووی ئیراندا وینابکا، که تێادا خواوهندی چاکه ئاهورامزدا، به سه‌ر خواوهندی خراپه ئه‌هریمه‌ن سه‌رکه‌وتوه له دونیایه‌ی خواواندا. که له به‌رامبه‌ردا له دونیایه‌ی مروفدا، به هه‌مان شێوه ئهردهشیر، که له هه‌مان قه‌باره‌وه و دۆخی جه‌سته‌ی ئاهورامزدا سه‌رکه‌وتوه به سه‌ر ئه‌رده‌وان که له به‌رامبه‌ر به ئه‌هریمه‌نه و هه‌مان قه‌باره‌وه و دۆخی جه‌سته‌ی ئه‌هریمه‌نی هه‌یه (بروانه وینه‌ی ژماره 3).

گرنگی نه‌خشی دوومه‌ی ئهردهشیر، ئه‌وه‌یه له نزیک نه‌خشی پاشاکانی ئه‌خمینییه‌وه دروستکراون. مه‌به‌ستیه‌ش له هه‌لته‌راندنی ئه‌م شوینه، ده‌کریت وه‌ک هه‌ولیکه‌ی ساسانیه‌کان بیئت بۆ به‌سته‌وه‌ی خویان به بنه‌ماله‌ شاهانه‌کانی به‌ر له خویان، به‌تایبه‌تیه‌ش ئه‌وانه‌ی وه‌ک ره‌چه‌له‌کی ئاری له هزری ئیرانی کۆندا ته‌ماشاکراون، بۆ ئه‌وه‌ی وایان نیشان بدن که هه‌ردووکیان له یه‌ک ره‌گه‌زی ئاریه‌وه هاتوون. ئه‌وه‌ی گرنه‌گه له‌م نه‌خشانه، سه‌بارته به ئه‌خمینییه‌کان له هزری ئیرانی کۆندا وه‌ک ئه‌مپراتوریه‌تیکی به‌هیز ویناکراون، که گرنگیان داوه به پرۆژمکانی ئاودیزی. ده‌کریت ئه‌مه وه‌ک پالنه‌ریک بیئت بۆ ساسانیه‌کان که دهسه‌لاتی خویان به‌راورد بکه‌ن به دهسه‌لاتی 'باوپایرانیان'. لێردا لیکچوون له گه‌ل باپییران ئه‌وه ده‌خوازیت که له کار مکه‌نیشیان لیک بچن.

وینه‌ی ژماره (3) نه‌خشی ئهردهشیر له فیروز‌ناباد

(Lives.org)

له ده‌قه ئابینییه‌کانی زهردهشتی که به زه‌ند ئاقیستا ناسراوه، ده‌کریت وه‌ک ره‌نگدانه‌وه‌ی هزری سه‌رده‌می ساسانی ته‌مه‌شباکریت، باس له وه ده‌کات که له کاته‌ی ئاهورامزدا، پرسپاری لیکرا کامه‌یان باشت‌ترین خا‌که (ولات)، له وه‌لامدا وتیی (ئه‌و خا‌که که خاوه‌نداریه‌تیکی ده‌گوازی ریته‌وه له کهسانی خراپه‌کار بۆ کهسانی چاکه‌کار) (افستا 2008, 762). به مانایه‌کی تر، دهسه‌لاتی له کهسانیکی خراپه‌کار، ئه‌هریمه‌ن ئاسا گوزراوته‌وه، بۆ کهسانیکی چاکه‌کار، ئاهورامزدا ئاسا له سه‌ر زوموی. ئه‌وه‌ی گومانی تێدا نیه که ئه‌م وتانه‌ی ئابنی زهردهشتی

فهرمانی کرد که باجیش له‌سەر جوتیاران لابادات له‌م ماومیه. بویه ئاماژه هه‌یه که سه‌ر مه‌رای ئەم قه‌یرانه، به پینی طیری، ته‌نیا یه‌ک که‌س له برسان مرد (الطبری ۱/ ۱۹۸۷، ۴۱۳-۴۱۴).

هه‌روه‌ها هه‌مدانی باسی به‌نداویکی تر ده‌کات که پاشا قوبادی کوری فیروز (۵۰۱-۵۳۰) بنیاتی ناوه له ئه‌رمینیا به ناوی (البین) ناوچه‌یه‌کی یه‌کجار گه‌وره‌ی به‌راو کردوه به گوته‌ی ئه‌و، ۳۶۰ شار له‌سه‌ر ئەم به‌نداوه دروستکران و سویدیان له‌م به‌نداوه وه‌رگه‌توه (اله‌مدانی ۱۹۹۶، ۲۸۴)، هه‌رچه‌نده ئەم ژماره‌یه له وانه‌یه‌یه زه‌یده رۆیی تیدابیت، به‌لام هه‌ر چۆنیک بیت گرنگی و فراوانی پرۆژه که ده‌ده‌خات. هه‌ر له سه‌رده‌می پاشا قوبادا، له دروستکردنی به‌نداوی رووباری دیجله‌دا تیکه‌له‌چۆنیک روویدا بۆ ماوه‌ی چهند سالێک به‌رده‌وام بوو، تا ئه‌و کاته‌ی ناوی دیجله‌ی زه‌یدی کردوه. وه له دهرزه‌کانی به‌نداوه‌که ناو دهرژایه دهره‌وه و زه‌ویه‌کانی دهره‌وه‌یه‌ری خۆی داپۆشی بوو. وه کاتێک پاشا کيسرا ئه‌نوشیروان هاته سه‌ر ده‌سته‌لات له پال پرۆژه چاکسازیه‌کانی ده‌ستی کرد به نوژنه‌کردنه‌وه‌ی به‌نداوه‌کان، به‌م شێوه‌یه‌ش توانی جارێکی تر زه‌ویه ویران بووه‌کان نوژنه‌ بکاته‌وه، ناماده کران بۆ دووباره کشتوکال و به‌رهمه‌ینان. (لسترنج ۱۳۷۵، ۶۳۵). له سه‌رده‌می ساسانیه‌کاندا زۆر به‌نداوه دروست کران، که یارمه‌تی گه‌شه‌ی زه‌وی و ئاو‌دیزی هه‌ر ئه‌مه‌کانی ئه‌مپراتۆریه‌تی ساسانیان دا بۆ چهندین سال، بووه هۆی دا‌بین کردنی بژێویی خه‌لک (Masuod Saatsaz 2021, 22).

پاراستنی کانیاوه‌کانی ئاو (کاریزه‌کان)، به تابه‌ت له ناوچه وشک و بیابانه‌کان، یان به‌رز و نزمه‌کان، ئه‌مه‌ش ئه‌وه‌مان بۆ ده‌ده‌خات، که ساسانیه‌کان به گرنگیه‌وه ده‌ستیان دا‌بووه گه‌شه‌پێدانی کشتوکال، هه‌ندیک له کانیاوه ئاوه‌کان و جوگه‌کان، چهند کیلۆمه‌ترێک درێژ بوون و ئاویان بۆ ناوچه گه‌وره‌کانی نیشه‌جیبوون گواستۆته‌وه (حسینی ۱۳۹۳، ۵). بۆ نمونه ئه‌رده‌شیر له پاش دامه‌زراندنی ئه‌مپراتۆریه‌تی ساسانی فه‌رمان ده‌کان که که‌نالی ئاو‌دیزی دروست بکهن و جوگه و ریزه‌وه ئاویه‌کانی ئاو‌دیزی له ویرانه‌یه‌کان پاک بکهنه‌وه (الثعالبی ۱۹۶۳، ۴۸۲).

ساسانیه‌کان بۆ یه‌که‌م جار له ئێرانی کۆن، ناوی بېر و کاریزه‌کانیان له پال به‌کاره‌ینان بۆ خواردنه‌وه، بۆ مه‌به‌ستی ئاو‌دیزی و کشتوکال کردن وه‌به‌ره‌ینان تیدا کردوه وه‌به‌کاران هیناو سویدیان لێ وه‌رگرتوه (Hartnell 2014, 37). ساسانیه‌کان چهندان بېر و کاریزیان هه‌له‌که‌ندوه که ئەم خسته‌ی خواره‌وه به‌شێکن له‌م نمونه‌یه‌ی که هه‌م هه‌لێان که‌ندوون، وه وه‌گه‌ریان خستوون بۆ کشتوکال و پرۆژه‌کانی ئاو‌دیزی له ناوچه‌ی ئه‌رزنجان:

(لیستی ژماره ۱) ژماره‌یه‌ک کاریزو کانیاو له ناوچه‌ی ئه‌رجان سه‌رده‌می ساسانی (Raygani 2018, 37)

زانجیره	ناونیشانی کانیاو	ناوی کانیاو کاریزه‌کان
۱	مۆبی	بابه‌ نه‌مه‌د
۲	لیکاک	نوسیل
۳	بویر نه‌مه‌د	باباخان
۴	سیسختات	بیشو
۵	ته‌نگی سیرفاک	تانگی سیرفاک
۶	تانگی نالی	تانگی نالی
۷	گوندی تولیان	تولیان
۸	-----	کانی چیری

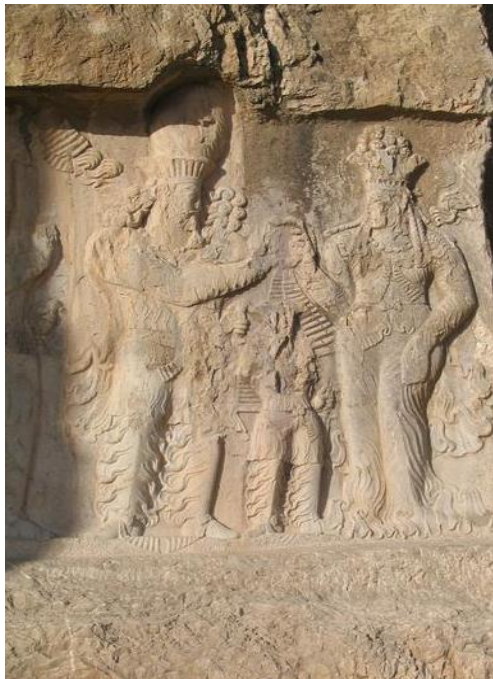
پرۆژه‌کانی ئاو‌دیزیان له ئه‌ستۆ گرتوو وه‌ک به‌رپساره‌تی ده‌وله‌ت.

به‌هه‌مان شێوه‌ی ئه‌رده‌شیر، پاشایانی ساسانی دواتر گرنگیدان، به ریکخستن و چاو‌دیزی پرۆژه‌کانی ئاو‌دیزی، به به‌رپساره‌تی ده‌ولتیان زانیوه. گرشمه‌ن له باسی نوژنه‌کردنه‌وه‌ی ئه‌و زه‌وی و پرۆژه ئاو‌دیزیه‌یه له ئەنجامی شۆرشێ مه‌زده‌کیه‌ت، زیانیان به‌ر که‌وتیوو، ده‌لێت "گونده‌کان ئاوه‌دانکرانه‌وه، رینگا و بان و پرده‌کان نوژنه‌ کرانه‌وه، په‌ره‌ به ته‌کنیکی ئاو‌دیزی درا، به‌وه‌ی که له کاتی لافاوا زیان به زه‌ویه‌کان و پرۆژه‌کانی ئاو‌دیزی نه‌گیندریت، هه‌روه‌ها بنیات نان و په‌رده‌دان به پرۆژه که‌ناله‌کانی ئاو‌دیزیدا" (گریشمه‌ن ۲۰۱۱، ۳۴۸، ۳۰۶). سیسته‌می ئاو‌دیزی ساسانیه‌کان به جو‌ریک فراوان بوویه، ته‌ناهه‌ت بۆ ئه‌و شوینانه‌ی که ژیرده‌ستیان کردوون بایه‌خیان به لایه‌نی ئابووری داوه، بۆ نمونه له سه‌ده‌ی شه‌هه‌می زاینی، کاتێک کيسرا ئه‌نوشیروان ده‌ست ده‌گریت به سه‌ر عومان، پرۆژه‌ی هه‌له‌که‌ندنی که‌نالی ئاو‌دیزی بنیات ده‌نیت بۆ زه‌یادکردنی به‌رهمه‌ی کشتوکالی له ناوچه‌که‌دا (Morony 1982, 18).

زۆر له مێژوونوسان، کوکن له سه‌ر دوو دیاره‌ی سروشتی ناوچه‌کانی ئێران به‌ر له نیسلام، ریزه‌ی دا‌بارین له ئێران کوندا له یه‌ک ئاستدا نه‌بووه، به‌له‌کو به‌دریژای ماوی ساسانی زۆر جار ناوچه‌که توشی وشکه‌ سالی بووه، ئەمه‌ یه‌ک له پالنه‌ره گرنگه‌کانه‌ بۆ گه‌شه‌کردنی سیسته‌می ئاو‌دیزی له ئه‌مپراتۆریه‌تی ساسانی و دروستکردنی به‌نداوه‌کان بووه، له‌لایه‌ن پاشاکانی ساسانی، ئەمه‌ش ته‌نها یه‌ک ناوچه‌ی نه‌گرتۆته‌وه، به‌له‌کو بایه‌خی زۆریان داوه به دروست کردنی به‌نداوه‌کان له‌سه‌ر رووباره هه‌میشه‌یه‌کاندا، له زۆر به‌ی ناچه‌کانی و لاتدا. ژماره‌ی به‌نداوه‌کان به‌ دریژایی سه‌رده‌می ساسانی زیاتر بووه ۱۲ به‌نداوه ئەمه‌ش ژماره‌یه‌کی یه‌کجار به‌رزه که پێشتر ئه‌و ژماره زۆره پرۆژه له ئێرانی کوندا نه‌بووه (Saatsaz, M. and Razaie, 2021, 22), له گرنگترین ئه‌و به‌نداوه‌یه‌ی دروستکران، به‌نداوی شادروان یاخود قه‌یصر بوو. ئەمه‌ش ئه‌و کاته‌ بوو، که شاپووری یه‌که‌م کاتێک به‌سه‌ر رۆمه‌کان سه‌رکه‌وت، له سالی (۲۶۰ز) و قه‌یسه‌ری رۆمی قالییرانی ده‌ستگیر کرد. ئه‌وی له‌گه‌ڵ دیله‌کانی تری رۆم، ناچار کردن به دروستکردنی ئەم به‌نداوه له شاری شوشته‌ر به به‌ردی قه‌باره گه‌وره که نزیکه‌ی (۱*۲) مه‌تر ده‌بن. ئەم به‌ردانه به دارو ناسن به‌یه‌که‌وه به‌ستراونه‌ته‌وه. ئەمه‌ش بووه هۆی به‌رز کردنه‌وه‌ی ئاستی ئاوه‌که و رووبه‌ریکی زیاتری زه‌ویه‌کانی به‌روا‌کردن. مه‌قدیسی پینی وایه "ئه‌گه‌ر ئەم به‌نداوه نه‌بوایه ئه‌وه بێ گومان شاری ئه‌هواز نه‌ده‌بوو. چونکه ئەم به‌نداوه دهرگای هه‌یه کاتێک ئاستی ئاوه‌که به‌هۆی باران به‌رز ده‌بێته‌وه دهرگاکه ده‌گرێته‌وه بۆ ریزگری کردن له لافاو" (المقدیسی ۱۹۱۹، ۴۱۱).

له لایه‌کی تر له سه‌رده‌می پاشا فیروزی یه‌که‌مه‌دا (۴۵۹-۴۸۹) ولات توشی برسپه‌تی و گرانی بوو، به هۆکاری ئه‌وه‌ی که سی سال باران نه‌باری وشکه‌ سالی له ولاتدا سه‌ری هه‌له‌دا‌بوو (الیعقوبی ۱۹۳۹، ۱۳۲). له به‌رامبه‌ردا ته‌به‌ری باسی ئەم رووداوه‌مان بۆ ده‌گرێته‌وه، ئاماژه به‌وه ده‌کات ماوه‌ی حصوت سال وشکه‌ سالی به‌ردوام بووه. ئەمه‌ش وای کردبوو، که پاشا هه‌له‌بستیت به چاو‌دیزی کردنی کاروبار مه‌کان، فه‌رمان کردن به دروستکردنی زۆرێک له به‌نداوه، به مه‌به‌ستی گه‌لدانه‌وه‌ی ناوی رووباره‌کان تا‌کو وولات توشی که‌مترین زیان بیت. هه‌روه‌ها

(بروانه وینه‌ی ژماره 4). به‌همان شیوه‌ی نهرسی کیسرای دوومه‌ناهیته‌ی له‌نخشه‌کانی تاقی بیستون دهرخستوه.

وینه‌ی ژماره 4) خواوندی ئەناهیته‌ی تاجی پاشایه‌ی

پیشکەش به پاشای ساسانی نهرسی دهکات (Lives.org). میژوونوس خاتوو مانیا سعیدی نهژاد، تیبینی کردوه که رۆلی خواوندی ئەناهیته‌ی گۆراوه له نیوان سهردمی ئەشکانیه‌کان که وهک خوداوهندیکی جهنگاوه‌ر وینا کراوه، له کاتیکدا له سهردمی ساسانییه‌کاندا رۆلی سهرمکی وهک خواوندی روبراری که کۆزیه‌کی به‌دهسته‌یه‌ی ناوی لی دهرژیت وهک ئەوه‌ی له‌به‌هسته‌یه‌ی هه‌ل‌قوئیت (Saadi-nejad 2001, 122-3). ئەم گۆرانه له رۆل و پینگی ئەناهیته‌ی کاریگه‌ری کردۆته سهر شیوازی دروستکردن و وهریوه‌بردنی پرۆژه ئاودیره‌کان. به‌پنی سه‌رچاوه‌کان خواوندی ئەناهیته‌ی خواوندی ئاو بوو، به‌تایبه‌تی وهک خاتوو مانیا تیبینه‌کردوه که ئاوه‌که له به‌هسته‌یه‌ی هه‌ل‌قوئیت بۆیه‌ده‌بوایه‌ ئاو به‌ر‌ده‌وام بیت له‌رۆشتن و نه‌ده‌بوو ریگری لی بکریت له‌به‌ر‌ده‌وامیان به‌رۆشتنی. بۆیه‌ده‌بینین شوینه‌وارناسی ئەمریکی، که کنه و هه‌ل‌کوئینی ئەنجام داوه له سالانی (2000ز)دا، له ناوچه‌ی حه‌وزی روبراری کور، گه‌یشه‌ی ئەو گریمانه‌ی که بۆیه‌ ساسانییه‌کان پشتیان به‌ شیوازی پردی کراوه به‌ستوه، وه به‌نداویان دروست نه‌کردوه که به‌ ته‌واوی ریگری له‌ لیشاوی ئاو بگریت، ئەمه‌ش ده‌گه‌رینه‌یه‌ بۆ په‌یوه‌ستی ساسانییه‌کان به‌ خواوندی ئەناهیته‌ی، که وهک خواوندی ناوی رۆشنتوو ویناکراوه، بۆیه‌ دروست کردنی به‌نداو وه‌ گلدانه‌وه‌ی ئاو دژ به‌م بیروکه نابینه‌یه. ده‌بینین له‌ ده‌قه‌کانی یاسا هاتووه، که ئەم خواونده‌ وهک خواوندی روبرار ویناکراوه، بۆیه‌ش ریگریکردن له‌ به‌ر‌ده‌وامی رۆشنتی ئاو پیچه‌وانه‌یه‌ له‌گه‌ل بیرو باوه‌ری ئەم خواونده‌، ئەمه‌ش هۆکار بووه تاکو ئاو قه‌تیس نه‌کریت. رهنه‌گه‌ یه‌وه هۆکاربیت بۆ ئەوه‌ی ساسانییه‌کان گرنگیاندوه، به‌ ریکخستنی یاساکانی خاونداریه‌تی پرۆژه‌ئاودیره‌کان، هه‌رچه‌نده‌ ریگی خاونداریه‌تی پرۆژه‌کان دراوه به‌لام له‌ هه‌مان کاتدا، به‌ پی بره‌گی 22 که له‌ کتیبه‌ی مادیان هه‌زار دادستان هاتوه (1393، 201-203) ریگه‌نه‌دراوه کهس قورغی ئاو بکات.

9	-----	کانی جین
10	گوندی تول جیخا	جیخا
11	-----	چوزاک
12	بویر نه‌محمد	دیلی گه‌ردوو
13	گاچساران	دوگه‌نبالان
14	دیلیگان	دیلیگان

به‌گشتی پرۆژه‌کانی ئاودیره‌ی، کاریگه‌ری زۆریان هه‌بووه له‌سه‌ر پیشکەوتنی ئابووری ساسانییه‌کان، ئەمه‌ش رهنه‌گدانه‌وه‌ی هه‌بووه له‌ سه‌رگه‌شه‌ی دانیشتوان له‌ نیمه‌پراتۆریه‌تی ساسانی به‌گشتی (خسروی 1352، 56)، به‌ نمونه‌ هه‌ریمی خوزستان وهر بگرین، له‌ویش شاری سوسا، ده‌بینین له‌ سهردمی پیش ساسانی جیاوازی هه‌بووه له‌و گه‌شه‌یدا، که له‌ هه‌ر هیکتاریک زه‌وی له‌م ده‌سته‌دا، که بارودۆخی سیاسی سه‌رمته‌ی ساسانییه‌کان به‌ هۆی بارودۆخی ئەو کاته ژماره‌ی دانیشتوانی که‌م بۆته‌وه، به‌لام به‌ تیبهر بوونی کات گه‌شه‌سندنی ئابووری ناوچه‌که، ژماره‌که به‌رز ده‌بینته‌وه، به‌م شیوه‌یه‌ی خاوه‌وه که له‌ لیستی ژماره‌ دوو روه‌نکاروته‌وه:

(لیستی ژماره 2) ریزه‌ی دانیشتوان له‌ ناوچه‌کانی سوسای هه‌ریمی خوزستان له‌ هه‌ر هیکتاریک زه‌وی (Wenke

1975, 273)

سهردمه‌کان	ژماره‌ی دانیشتوان له‌ هه‌ر هیکتاریک زه‌وی
کۆتایی ئەشکانیه‌کان	1,093
سه‌رمته‌ی ساسانییه‌کان	0,757
کۆتایی ساسانییه‌کان	1,427

7. پالنه‌ری ئابنی (ناو له‌ هه‌زی ساسانیدا)

له‌ ئابنی زه‌رده‌شتیدا ئاو، له‌ پال ناگر، هه‌وا، خاک، وهک توخمیکی پیروژ سه‌یری کراوه (chapter 26/2) ئەناهیته‌ وهک خوداوهندی ئاو و کانی و جوگه‌کان، ژیان به‌خشین و پبیت و به‌رکه‌ت هینه‌ره‌ بۆ جوتیاران له‌ ئیرانی کۆندا سه‌یکراوه. بۆیه‌ به‌ پاک راگرتن و به‌ر‌ده‌وامیدان، به‌ رۆشنتی ئەمریکی پیروژ بووه، هه‌ر وهک چۆن له‌ نه‌خشه‌کاندا هاتووه (Saadi-nejad 2001, 123). په‌رستنی ئەناهیته‌ی پیش هاتنی ساسانییه‌کانیش باو بووه له‌ ئیرانی کۆندا. بۆیه‌ ده‌بینین له‌ سهردمی ئەخه‌می، خوداوهندی ئەناهیته‌ی پینگیه‌کی به‌هیزی هه‌بووه (Wiesehöfer 2001, 32). به‌همان شیوه‌ کاریگه‌ریه‌که‌ی به‌ر‌ده‌وام بوو، له‌ سهردمی ساسانی به‌ تاییه‌تی له‌ سهردمی کسرا ئه‌نوشیروان (Daryaee 2009, 3; Curtis and. Stewart 2008, 39).

ئهم خواونده‌ له‌ سهردمی ساسانی پینگیه‌کی تاییه‌تی هه‌بووه، چونکه‌ زۆربه‌ی سه‌رچاوه‌ نووسراوه‌کانی ساسانی کۆکن له‌ سه‌ر ئەوه‌ی که ساسان باپیهره‌ گه‌وره‌ی به‌مه‌اله‌ی ساسانی گه‌وره‌ پیای ئابنی په‌رستگای ئەناهیته‌ی بووه له‌ ئیسته‌خه‌ر (الطبری 1987، 389). هه‌ر بۆیه‌ش ده‌بینین وهک پارێزکاریکی مالی شاهانه‌ی ساسانی ته‌مه‌شا ده‌کرا تا کۆتایی سهردمی ساسانی. په‌رستگاکانی تاییه‌ت به‌ ئاناهیته‌ له‌ هه‌موو ناوچه‌که دروست کرابوون. نه‌خشه‌کانی ساسانی یه‌کیکن له‌ بوارانه‌ی که دهرخه‌ری گرنگی ئەم خواونده‌یه‌ بۆ به‌مه‌اله‌ی ساسانی، که زۆر جار ئەم خواونده‌ له‌ هونه‌ر و په‌راویزدا وینه‌ی ده‌کیشرا (Saadi-nejad 2001, 126). له‌ به‌کیک له‌ به‌ناوبانگترین نه‌خشه‌کانی ئەناهیته‌ له‌ سه‌ر نه‌خشی رۆسته‌م که تیایدا ئەناهیته‌ تاجی پاشایه‌تی پیشکەش به‌ پاشای ساسانی نهرسی ده‌کات

بهرهمداری لی دهرویت وه ئه‌و زه‌ویه‌ی که بی ناوه و به‌ئوای ده‌کهن و ناوهدانی ده‌کهنه‌وه" زهرده‌شتیه‌ت و مک نایینی فرمی ساسانیه‌کان جه‌ختی له‌ سهر ئه‌و بو‌ارانه‌ کردوته‌وه، که ده‌بنه‌ مایه‌ی پیشچوونی ئابووری (الفندیاد ۱۹۵۲، ۴۵).

نایینی زهرده‌شتی هه‌ول و هانی گۆمه‌لگه‌ی داوه‌ به‌وه‌ی که به‌ره‌و کشتوکالی و ناوه‌دانکردنه‌وه‌ی زه‌ویه‌کان هه‌نگاو به‌ه‌وژن بۆ به‌رده‌وامی ژیان، چونکه‌ ئه‌مه‌ ده‌بنیه‌ هه‌وکاری سه‌رکه‌هوتنی خواوه‌ندی ئاهورامزدايه، به‌سه‌ر خواوه‌ندی خراپه‌دا (ئه‌هریمه‌ن). ئه‌مه‌ش بۆته‌ هه‌وکاری که پاشاکانی ساسانی به‌رده‌وام پالپشتی کشتوکال بکه‌ن له‌ ریگای پالپشتی‌کردنی پروژه‌کانی ئاو‌دیری.

8. پالنه‌ری ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی

میژوونوسه‌ موسلمانه‌کان وته‌یه‌کی ئه‌رده‌شیری یه‌که‌م ده‌گێرنه‌وه‌ که ده‌لی، لا سلطان الا بالرجال و لا رجال الا بالمال و لا مال الا بعماره الارض، و لا عمارة الا بالعدل حسن السیاسة (الته‌عالی ۱۹۶۳، ۴۸۲). به‌واتای هه‌چ ده‌سه‌لایه‌تی [به‌رده‌وام] نابیت به‌بی [هه‌یز] بپیاوان، و [هه‌یز] بپیاوان به‌بی سامان [به‌رده‌وام نابیت] و پاره‌ به‌بی ئاوه‌دانکردن [کشتوکال کردنی] خاک [په‌یدا نابیت]، و ئاوه‌دانکردنی خاک به‌ بی دادپه‌روهری و سیاسه‌تی ژیرانه‌ (به‌رده‌وامی) بۆنی نییه‌. ئه‌م وته‌یه‌ ته‌ها نیشانده‌ری گرنگی کشتوکاله‌ بۆ دابینه‌کردنی داها‌ت بۆ ده‌ولته‌تی ساسانی ناکات، به‌لکو وه‌ک سه‌رچاوه‌ی، یاخود فاکته‌ریکی سه‌ره‌کی سه‌قامگیری کۆمه‌لایه‌تی ته‌مه‌شکراوه‌. به‌ دیویتی تر ئه‌م وته‌یه‌ نیشانده‌ری هه‌زی پاشایانه‌ به‌رامبه‌ر به‌ گرنگی کشتوکال و دابینه‌کردنی پینووسیه‌کانی، به‌ تاییه‌تی سه‌رچاوه‌کانی ئاو و ئاو‌دیری که وه‌ک ئه‌لقه‌یه‌ک له‌ نیوان چه‌ندین ئه‌لقه‌ی پینیکه‌وه‌ به‌ستراوه‌ سه‌ر کراوه‌، به‌ تیکچوونی یه‌کی‌کان، کۆی بازنه‌که‌ به‌روه‌ هه‌له‌شانه‌وه‌ ده‌چیت. به‌ مانایه‌کی تر گه‌ر ئه‌لقه‌یه‌ک بچرا ئه‌وا کۆی شیرازه‌ی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی تیکه‌ده‌چیت و به‌ له‌ ناوچه‌نی کۆی ده‌سه‌لات. ئه‌م وته‌یه‌ی ئه‌رده‌شیر، ده‌رخه‌ری هه‌زی ساسانیه‌ به‌رامبه‌ر به‌ پینگی ئاو که خالیکی یه‌کلا که‌روه‌یه‌ له‌ بیکه‌ته‌ی بازنیه‌ک له‌ سه‌قامگیری کۆمه‌لایه‌تی، باج، کشتوکال، و داگه‌ری کۆمه‌لایه‌تی، و سه‌قامگیری سیاسی، که هه‌موویان بنه‌مایه‌کن بۆ به‌رده‌وامی ده‌سه‌لات (Khaneiki and Al-Ghafri 2022, 5). هه‌ر چه‌نده‌ وای نیشانداوه‌ که کشتوکال له‌ سه‌روی بابته‌که‌نه‌، به‌لام خوینده‌نه‌وه‌یه‌کی وردی ئه‌م وته‌یه‌ی ئه‌رده‌شیر ئه‌وه‌مان بۆ ده‌ره‌خات، که ده‌سه‌لات له‌ سه‌روی بابته‌که‌نه‌ به‌ پینی هه‌زی ساسانی و له‌ کۆتاییدا نامانجی کۆی پرۆسه‌که‌یه‌.

هه‌ر وه‌ک له‌ سه‌روه‌ه‌ باسمان کرد، له‌و کاته‌ی ئه‌رده‌شیر له‌ دوای سه‌رکه‌هوتنی به‌سه‌ر ئه‌رده‌وانی پینجه‌می پاشای ئه‌شکانیه‌کان له‌ سالی (۲۲۴ز)، هه‌نگای خه‌یرای به‌و ئاراسته‌یه‌ ناوه‌ به‌مه‌به‌ستی ئه‌وه‌ی سیسته‌می ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و لات باشتر بکات. هه‌ر چه‌نده‌ ژماره‌ی ته‌واومان له‌ به‌رده‌ست دانیه‌ له‌وه‌ کهنال و کاریزانه‌ی، که ئه‌رده‌شیر دروستی کردون. به‌لام به‌فراوانکردنی سیسته‌می کهنال و دروستکردنی چه‌ند کاریزیکی نوئ له‌و ناوچه‌نی که پینووسیان پئ بووه‌ به‌شیکه‌ی گرنگی ستراتیژیه‌تی ئه‌رده‌شیری یه‌که‌م بوون، بۆ دابینه‌کردنی سه‌رچاوه‌یه‌ک بۆ ناوه‌چه‌کانی ژیر ده‌ستی.

پاشاکانی ساسانی دواتر به‌ هه‌مان شیه‌وه‌ گرنگیان به‌ ئاو‌دیری داوه‌ وه‌ک نیشاناندانی ره‌وایی بوونی ده‌سه‌لاتیان. به‌هه‌مان

ده‌کریت ئه‌مانه‌ لی‌کبدریه‌وه‌، که ساسانیه‌کان پرۆژه ئاو‌دیری‌کانیان وه‌ک ئامرازیکی ده‌سه‌لات به‌کارنه‌هه‌ناوه‌، به‌لکو گرنگی‌دانیان به‌م پرۆژانه‌ وه‌ک ئه‌رکیکی نایینی له‌ سه‌ر شانی پاشا سه‌یرکراوه‌. به‌ تاییه‌تیش به‌رامبه‌ر به‌ خواوه‌ندی ئه‌ناهیته‌، که هه‌م پاریزه‌ری بنه‌ماله‌که‌ بووه‌، هه‌م دابینه‌کری بژیوی خه‌لک بووه‌ له‌ ریگه‌ کشتوکال. بۆیه‌ هه‌ر پاشایه‌کیش نه‌یتوانییه‌ت ئه‌م کاره‌ نه‌جام بدات ئه‌وا ره‌وایه‌تی ده‌سه‌لاتی له‌ده‌سه‌لداوه‌. بۆیه‌ ناکریت ئه‌مه‌ گرنگی‌دانی پاشا ساسانیه‌کان به‌ پرۆژه ئاو‌دیری‌کانیان، وه‌ک ئامرازیکی پوانکردنی ده‌سه‌لات سه‌یر بکریت. وه‌ک ئه‌وه‌ی ویتقیگ‌ل باسی لی‌وه‌کردوه‌، به‌لکو وه‌ک ئه‌رکیکی نایینه‌ لیره‌دا (Hartnee 2014).

له‌ نایینی زهرده‌شتدا چاندنی زه‌وی و ئازمه‌لداری وه‌ک کاریکی نایینی پینرۆز سه‌یر کراوه‌. کاتیک زهرده‌شت له‌ ئاهورامزدا ده‌پرسیت، کام خاک به‌خته‌مه‌رتره‌، له‌ وه‌لامدا لیسته‌یکی بۆ ده‌خاته‌ ره‌و، که ده‌کریت وه‌ک ره‌نگدانه‌وه‌ی هه‌زی زهرده‌شتی لی‌کبدریه‌وه‌، ده‌لیت " ئه‌و زه‌ویه‌ی که ئاوه‌دان نه‌بووه‌ و کاتیک به‌ به‌ره‌و بوومی کشتوکالی ده‌چینه‌دریت و ئاوه‌دان ده‌کریته‌وه‌، وه‌ ئه‌و زه‌ویه‌ی به‌تاله‌ ئاوه‌دان ده‌کریته‌وه‌" (الفندیاد ۱۹۵۲، ۴۰-۴۵). به‌ هه‌مان شیه‌وه‌ی چاندن، ئازمه‌لداریش که وه‌ک به‌شیک له‌ کشتوکال سه‌یرکراوه‌، زۆر گرنگی پیندراوه‌ له‌ هه‌زی زهرده‌شتیدا. له‌ په‌روه‌رده‌ و فیرکاریه‌کانی زهرده‌شت، چه‌ند ده‌قیگ هه‌یه‌ باس له‌ په‌سندکردنی ئه‌م به‌ره‌مانه‌ ده‌کاته‌وه‌. هه‌روه‌ک له‌ ولامی زهرده‌شتی په‌یامبه‌ردا که پسپاری کردبو له‌ خواوه‌ندی ئاهورامزدا، سه‌بارته‌ به‌ دووم شوین له‌ زه‌وی کوییه‌ که هه‌ست به‌ ئاسوده‌یی ده‌کات له‌ ولامدا گۆتی " ئه‌و شوینه‌یه‌ که باوه‌رداریک مایه‌ک بنیات ده‌نی به‌ ئازمه‌ل و ژن و مندال و مه‌ریکی باش، له‌و ماله‌دا ئازمه‌لداری گه‌شه‌ ده‌کات و به‌ره‌مه‌ت زیاد ده‌کات وه‌ گه‌شه‌کردنی ئالیکی ئازمه‌ل " (الفندیاد ۱۹۵۲، ۴۰). هه‌روه‌ها له‌ ولامدانه‌وه‌ی پسپاریکی تری زهرده‌شتدا سه‌بارته‌ به‌ چواره‌م شوینی به‌خته‌مه‌ر له‌ زه‌ویدا گۆتی " ئه‌و شوینه‌یه‌ که ئازمه‌لی بچوکی زۆرن وه‌ ئازمه‌لی گه‌وره‌ زۆرترن " (الفندیاد ۱۹۵۲، ۴۱). به‌ هه‌مان شیه‌وه‌ پیناوانی نایینی زهرده‌شتی هانی خه‌لکیان داوه‌ که گرنگی بدن به‌ سه‌رچاوه‌ ئاوه‌کان بۆ ئه‌وه‌ی بتوانن کشتوکال گه‌شه‌ پینن بدن، وه‌ "ئاشنبه‌وه‌ له‌ گه‌ل ژینگه‌" (Saatsaz, M. and Razaie, A 2021). ده‌کریت لیره‌ بگه‌ینه‌ ئه‌و رایه‌، که یه‌کیک له‌ هه‌کاره‌ سه‌ره‌مه‌یه‌کانی گرنگی‌دانی پاشاکانی ساسانی به‌ کشتوکال ده‌گه‌ریته‌وه‌ بۆ به‌ پیووزکردنی.

ئه‌وه‌ی جی سه‌رنجه‌ له‌ کشتوکالکردنی سه‌رده‌می ساسانیه‌کان، کارتیگه‌ری نایینی زهرده‌شتیه‌ به‌ سه‌ر کۆمه‌لگه‌دا هه‌بووه‌، که هانیان ده‌دات به‌ کارکردنیان له‌ کشتوکالدا و به‌ باشترین پینشه‌ باسی ده‌کات، زۆر به‌ به‌ره‌زی دانراوه‌ له‌ په‌رتوکی ئاقیستادا (کریستینسن ۲۰۱۱، ۲۰۷). به‌ره‌مه‌هه‌نیان و زیندوکردنه‌وه‌ی زه‌وی به‌ یه‌کێک له‌ ئه‌ره‌که‌ نایینه‌کان هه‌ژماری ده‌کات (Frye 1984, 160)، له‌ په‌رتوکی پینرۆزی ئه‌م ناینه‌دا، کۆمه‌لیک ده‌ق هه‌نه‌ باس له‌ ستایشی ئه‌و که‌سه‌نه‌ ده‌کات، که کار له‌ زه‌ویه‌ کشتوکالیه‌کان ده‌که‌ن و به‌ باوه‌ردار نازمه‌لداریان ده‌کات، هه‌ر وه‌ک له‌ گه‌فتگۆیه‌کی نیوان په‌یامبه‌ری زهرده‌شتی و خورای چاکه‌دا (ناهورامزدا) ده‌لیت " ئه‌ی دروستکه‌ری جیهانی لاشه‌کان، ئه‌ی پینرۆز، سینیهم شوینی زه‌وی کویه‌ که هه‌ست به‌ ئاسوده‌یی ده‌کات؟ ئاهورامزدا ولامی ده‌داته‌وه‌ ده‌لیت: ئه‌و شوینه‌یه‌ که مروف زۆرتین گه‌م و سه‌وزایی و داری

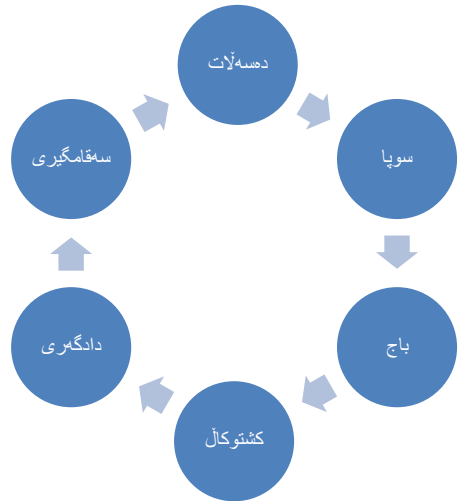
ههروهها پرۆژمه‌کانی ئاودیری له‌سه‌ر رووباره‌کانی کارۆن و دیز و دیجله و فرات زیادکردنی رووبهره کشتوکالییه‌کان له‌سه‌ر دهستی کیسرا نغو شیروان (Adams 1965, 70) که دریزی یه‌کیک له‌ کانه‌له ئاودیره‌کانی سه‌ردهمی ئهم پاشایه له‌سه‌ر رووباری دیجله دروست کرابوو. چه‌ندان هیکتار زه‌وی به‌راوکردوه یه‌کیک له‌ هۆکاره هه‌ر دیاره‌کانی گه‌شه‌کردنی کشتوکال بووه، ئهمه‌ش رهنه‌گدانه‌وه‌ی زۆری هه‌بوو له‌سه‌ر که‌رتی ئاوبوری ساسانی و گه‌شه‌کردن و به‌ره‌وێش چوونی به‌ جوړیک، که‌ زۆریه‌ی دانیشتوانی ساسانی بوونه‌ خاوه‌ن کار له‌ چوار چه‌وه‌ی ئهم سیسته‌مه‌دا (ابوالفداء 1815, 55).

9. خاوه‌نداریه‌تی که‌ناله‌کانی ئاودیری له‌ سیسته‌می یاسایی ساسانی

ئه‌وه‌ی جینگای سه‌رنجه ئه‌وه‌یه که‌ بنه‌ما یاساییه‌کانی ساسانی ریگه‌ی به‌ خاوه‌نداریه‌تی که‌ناله‌کان و سه‌رچاوه‌کانی ئاودیری دا‌بوو، هه‌م له‌ لایهن ده‌ولت و هه‌م تاکه‌کان (مادیان هزار دادستان، بره‌گی 22). به‌ پێی ویتفۆگل، له‌ شارستنیه‌ته‌ هایدرولیکیه‌کان، چینیکی ئه‌رسوکران ده‌ست ده‌گرن به‌سه‌ر سه‌رچاوه‌کانی ئاودیری و ده‌ینه‌ خاوه‌نی ئهم سه‌رچاوه‌نه. له‌ ئه‌نجامدا جوتیار و کشتوکال وابه‌سته‌ی ئهم چینه‌ده‌بن، که‌ له‌م ریگایه‌وه‌ ده‌توانن ریگری بکه‌ن له‌ هه‌ر گۆرانکاریه‌کی کۆمه‌لایه‌تی یان رامیاری. به‌لام به‌ پێچه‌وانه‌ی ئهم بۆ چوونه‌ی ویتفۆگل له‌ ئێرانی سه‌ردهمی ساسانی ده‌بینین به‌ شێوه‌یه‌کی گشتی پێچه‌وانه‌کی راسته. بنچینه‌ی خاوه‌نداریه‌تی له‌ ده‌ولته‌ی ساسانی سه‌رچاوه‌ی گرتبوو له‌ وه‌ی، که‌ کێ که‌ناله‌که‌ی دروست کردبا ئه‌وا ئه‌و خاوه‌نداریه‌تی ده‌کات. به‌مانایه‌کی تر ئه‌وا ده‌ولت نه‌بووه و هه‌ک تاکه‌ خاوه‌نداریه‌تی ئاویان چینیکی ئه‌رسوکران، به‌لکه‌ جوتیاریش مافی ئه‌وه‌ی هه‌بوو که‌ خاوه‌نداریه‌تی که‌ناله‌کانی ئاودیری بکات. له‌ ده‌ولته‌ی ساسانی دوو جوړ هه‌بوون له‌ خاوه‌نداریه‌تی سه‌رچاوه‌کانی ئاودیری: یه‌که‌میان، ئه‌وپرۆژانه‌ن که‌ ده‌ولت دروستی کردبوون، ئه‌وا خاوه‌نداریه‌ته‌که‌ و به‌ریومه‌ردنیان له‌ ئه‌ستوی ده‌ولته‌دا بوو. هه‌ریۆه‌ش ده‌ولت باجی ئاوی له‌و جوتیارانه‌ کۆکرده‌وه که‌ بۆ ئاودیری‌کردنی به‌روبوومه‌کانیان به‌م سه‌رچاوه ئاویانه‌یه‌نه ئاودیری ده‌کرد (خسروی 1352, 58-62).

شیاواریکی تر خاوه‌نداریه‌تی سه‌رچاوه‌کانی ئاودیری که‌ له‌ کتییی ماتیکان به‌ دی ده‌کریت ئه‌وه‌یه که‌ تاک، جا ئهم تاکه‌ چ خانهدانیتت یاخود جوتیار ببت، ئه‌وا مافی خاوه‌نداریه‌تی به‌ریومه‌ردن و په‌رهبێدانی سه‌رچاوه ئاوییه‌کان هه‌بووه. هه‌ندێ ئاماژه له‌ ماتیکاندا هاتوه‌ میژروه‌که‌ی ده‌گه‌رته‌وه‌ بۆ سه‌ده‌ی پینجه‌م و شه‌شهمی زایینی باس له‌ ریکه‌ستنی خاوه‌نداریه‌تی پرۆژمه‌کانی ئاودیری ده‌کهن. له‌ به‌شی (22) ی ماتیکان باس له‌ که‌نالی ئاوی، وه‌ چۆنیه‌تی خاوه‌نداریه‌تی ده‌کات. که‌نالی له‌ بره‌گی ئاماژمه‌یکراودا به‌ (katas) کاتاس ئاماژه‌ی پیکراوه، ئهم وشه‌یه‌ له‌ ده‌قه‌کانی ئهم دوایه‌دا وه‌ک کات خراوته‌هروو، که‌ له‌ هه‌له‌که‌نده‌وه‌ وه‌رگیراوه. چه‌ند که‌سێک به‌شداریان له‌ لێدان و هه‌له‌کۆلینی که‌ناله‌کان ده‌کرد (مادیان هزار دادستان 1393, 203). وه‌ پابه‌ند بوون هه‌بووه‌ بۆ به‌کارهێنانی ئاومه‌که‌، به‌جوړیک که‌ به‌کارهێنانی ریزه‌وه‌ی ئاوی سنوورداری ببت به‌ هه‌ندیکی مه‌رج و دریزی ئاوی سه‌رچاوه‌کان وه‌ بوونی یان نه‌بوونی ده‌ستیوه‌ردان له‌ دروستکردنیاندا دیاریکراو بووه (به‌رمان، 1393, 201). له‌م باره‌یه‌وه‌ باس له‌ دۆسیه‌کانی وه‌ک زیانگه‌یاندن به‌ مالی خه‌لک له‌ کاتی هه‌له‌که‌ندنایه‌تی که‌ناله‌کانی ئاوی

شێوه‌ی ئه‌رده‌شیری یه‌که‌م، پاشاکانی ساسانی دواتر گرنه‌گیه‌کی زۆریانه به‌ چاکردن و به‌ریومه‌ردنی پرۆژه ئاودیره‌کان داوه. شاپووری یه‌که‌م (241-272) گرنه‌گیه‌کی زۆری به‌ شوشته‌ر^۷ داوه و توانیوه‌ی له‌ ریگی به‌کارهێنانی دیله‌ رۆمانه‌کا ئهم به‌نداوه‌ فراوانتر بکات و په‌ره‌ی پێدرا دووباره‌ بنیات ناوه.

خشته‌ی ژماره (3) بازنه‌ی به‌ریومه‌ردنی ده‌سه‌لات لای ساسانیه‌کان.

هه‌ریه‌می میژوه‌تاما‌یا و خوزستان، به‌ سه‌به‌ته‌ی خوراکی ساسانی ده‌ناسرینه‌وه. له‌ ئاوجانه‌ن که‌ سه‌رچاوه‌کان زیاتر باسیان لێوه‌ کردوون، که‌ ساسانییه‌کان جوگه‌و که‌نالیان تیدا دروست کردوونه. زه‌وییه‌کانی میسو‌پۆتامیا به‌ دیجله و فرات و لقه‌کانیان به‌به‌ره‌وه‌ی ئاودیری کراوه. وه‌ بابل که‌ ناوچه‌یکی بایه‌خدار بووه له‌ رووی کشتوکالیه‌وه‌ له‌ رووباری دیجله به‌ هه‌له‌که‌ندنایه‌تی که‌نالی و جوگه‌ی ئاوی زه‌وییه‌کانی به‌راوکراون. وه‌ به‌دریژی هه‌ردوو رووباره‌که‌ که‌نالی و جوگه‌ی ئاودیری لێدراون، تاکو به‌ که‌نداوه‌ گه‌شته‌بون ئهمه‌ش کاریگه‌ری زۆری هه‌بووه له‌سه‌ر زیادکردنی به‌ره‌مه‌ له‌م هه‌ریه‌می ساسانیاندا (مارکواریت 1383, 39). بۆ نمونه کیسرا نغو شیروان (531-579) زه‌سته‌واوه‌ به‌ دروستکردنی که‌نالی نه‌هره‌وان له‌ پرۆژه‌لاتی رووباری دیجله، که‌ به‌ره‌وه‌ سه‌رمه‌وه‌ی سامه‌راقی لی بۆته‌وه‌ به‌ دریزی پرۆژه‌لاتی دیجله (Frye 1984, 161; Chegini and Nikitin 1996, 43) زه‌وییه‌کانی به‌راوکردوه ئهمه‌ش وای کردوه که‌ گشت زه‌وییه‌کانی ده‌که‌وته سه‌رمه‌وه‌ی شارۆچه‌کی نه‌هره‌وان بچینه‌درین (Chegini and Nikitin 1996, 48). هه‌روه‌ها که‌نالی تریشی بنیات ناوه له‌وانه‌ چه‌ند که‌نالیکن که‌ ده‌که‌ونه‌ ناوچه‌ی ته‌یسه‌فونی پایته‌خت، که‌ کاریگه‌ری زۆریان هه‌بووه له‌ سه‌ر گه‌شه‌کردنی کشتوکالی سه‌ردهمی ساسانی (Nasrat Adamo 2020, 128).

له‌ لایه‌کی دیکه‌وه‌ له‌ خوزستان تووری به‌ره‌فروانی ئاودیری بنیات نرا بوو، به‌ هۆی بوونی رووباره‌کانی که‌رخه، دیز، کارون و راون ئه‌مه‌ هۆکار بوون که‌ به‌نداوه‌ و جوگه‌ی ئاودیری له‌ ناوچه‌که‌ بنیات بنزین. ئاوه‌رۆکانی ئهم رووباران له‌ لایهن ده‌ینه‌وه‌، که‌ به‌ چه‌مه‌کانی شیران و شوار ناسراون و زه‌وییه‌ کشتوکالییه‌کانی ده‌روبه‌ری ئه‌و لقی و رووبارانه‌ به‌راو ده‌کهن، ئهمه‌ش کاریگه‌ری زۆری هه‌بووه له‌سه‌ر پێشه‌که‌وتنی کشتوکالی له‌ ناوچه‌که‌دا (مستوفی 1364, 116).

له ههمان کاتدا، بهینی تیوری کۆمهنگا هیدرۆلیکیهکان، گهشهسەندی چینی نەرسوکرەت، گهشهیهکی خێرای به خۆه دەبینیت و کۆنترۆلی سەرچاوهکانی ناوڤیری ولات دهکات. بهلام گهشهسەندی ئەم چینه به شۆیهیهکی راستوخۆ نهبووه، بهلکو سەرچاوهکان ئەوه دهسەلمێن که ئەم چینه تا کۆتایهکانی سەردهمی ساسانی گهشهی تهواری نهکردوه. جگه له وهی که جیاوازیهکی ریشهی ههیه له نێوان سیستهمی فیودالیزمی سەردهمی ناوهراستهکانی ئهروپا و دهسهلاتی بنهemale نەرسوکرتهکانی سەردهمی ساسانی. ههروهها یاساکی ساسانی زۆر بهروونی دهرخەری ئەوهن که دهولەت که ههولێ پوانخوازی پرۆژمکانی ناوڤیری نهاده، بهلکو رینگهیان داوه بهوهی که جوتیاران خویان خاوهنداریهتی کهناله ئاویهکان بکهن.

له سهرووی ههموو ئەوانهش بیری ئایینی ساسانیه، که زۆربهی جار له تیوری کۆمهنگا هایدرولیکیهکان پشت گۆی خراون. ساسانیهکان که له بنهmaleیهکی ئایینی زهردهشتی هاتیبون، خویان پارێزهری خواوهندی ئەناهیتا بوون له نهستهخر، پوانخوازی ئاو یاخود رینگریکردن له بهردهوامی رۆبشتنی پیچهبهانهی بیرو باوهری زهردهشتیهته. بۆیه زۆرترین ههولیان داوه کهوا له پال دروستکردنی پهراستگا بۆ خواوهندی ئەناهیتا، چهندین پرۆژهی ناوڤیری بکهن که رینگه به بهردهوامی رۆبشتنی ئاو دهوات. خالیکی ههگرنگ، که ناکریت له بهراچاوه نهگیریت ئەوهیه، که ساسانیهکان مافی خاوهنداریتی کهنال و پرۆژه ئاودیرییهکان به جوتیاران بهخشی بوو. خو ئەگه پیچهبهانهکی راستبویه، ئەوا دهبوو تهنه دهولەت یان چینی نەرسوکرەت مافی خاوهنداریهتی کهنالهکان و سەرچاوهکانی ئاویان قورخ کردبایه.

بۆیه له کۆتایی دهکری بلین راسته ساسانیهکان گرنگیان به پرۆژه ئاودیرییهکان داوه و له سەردهمی ئەوان پرۆژه ئاودیرییهکان گهیشته نهوپهیری گهشهسەندن، بهلام ئەم گهشهسەندنه له لایهن ساسانیهکانهوه، وهک نەرسوکرەت سهرگراره نهک نامراییک بۆ پوانخوازی دهسهلات، وهک ئەوهی له ویتفۆگل باسی کردوه له تیوری کۆمهنگایه هایدرولیکیهکان.

11. سەرچاوهکان

11.1 سەرچاوهکان به زمانی کوردی

1. کریستینسن، نیمانویل ئارتور (2011)، *ئیرانی سەردهمی ساسانی، و: سلاحه‌دین ناشتی، ج 2، سلیمانی، چاپخانهی شیفان.*
2. گریشمن، رۆمن (2013)، *ئیران له سەرئاوه تا هاتنی ئیسلام، وهرگیرانی: سلاحه‌دین ناشتی، تاران. انتشارات علمی و فرهنگی.*

11.2 سەرچاوهکانی به زمانی عهربی

3. ابوالفداء، عمادالدین بن محمد بن عمر (1815)، *توفی (732) الهجرية، تقويم البلدان، تح: والبارون ماک کوکین دیسلان. باریس، المحروسة بدار الطباعة السلطانية.*
4. الاصفهانی، حمزة بن الحسين (1961)، *توفی (360) الهجرية، تاریخ سنی ملوک الارض والانبیاء، بیروت، دار مکتبه الحیاة.*
5. *اقتا الكتاب المقدس للديانة الزرادشتية (2008)، اعداد: خليل عبد الرحمن، الطبعة الثانية، ديمشق، روافد للثقافة والفنون.*
6. *التعالی، ابی منصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل (1963)، توفی (429) الهجرية، غرر اخبار ملوک الفرس وسیرهم، تهران، مکتبه الاسدی.*
7. *الطبری، ابی جعفر محمد بن جریر (1987)، توفی (310) الهجرية، تاریخ الطبری، ج 1، بیروت، دار الکتب العلمیة.*

کراوه. لێرهدا خاوهن کهناله ئاویهکه پابه‌ند بووه، به قه‌ربوو کردنهوهی ئەو زیانانهی به‌هوی هه‌لکه‌ندنه‌وه له خه‌لک ده‌کوت. به و نهی مه‌تیکان له هه‌ندیک حاله‌ندا ناوه‌که به‌دریژی ئه‌و زه‌ویانهی که که‌نالی ئاوی له‌سه‌ر دروست ده‌کرا، خاوه‌نداری تایبه‌تی بووه، هه‌روه‌ها له به‌نده‌کانی ماتیکاندا هه‌بوو له‌گه‌ڵ گواسته‌وهی خاوه‌نداری زه‌ویه‌کان، ئەوا خاوه‌داریه‌تی که‌ناله ئاویه‌که‌ش بۆ خاوه‌ن زه‌ویه‌که‌یه (پیگولوسکایا، 1367، 291-294، 292).

10. ده‌نه‌نجام

به پنی تیوه‌ر ویتفۆگل، که له پینیشتر باسمان کرد، ئەو کۆمه‌لگایه‌ی که تیدا کشتوکال پشت به ئاودیری ده‌بستن، کۆمه‌لگایه‌کی تاک‌ه‌وانه به‌ر هه‌م ده‌هین له رووی رامیاریه‌وه. هه‌ر بۆیه‌ش پنی وایه که هۆکاری سه‌ره‌کی گرنگیدانی ده‌سه‌لات به سیسته‌می ئاودیری، بۆ مه‌به‌ستی کۆنترۆلکردنی ده‌سه‌لات بووه، به تایبه‌تی له ناوچه‌کانی رۆژه‌لات. به واتایه‌کی تر، ده‌سه‌لاته‌ رۆژه‌لاتیه‌کان، گرنگیاندايه به گه‌شه‌پیدانی ئاودیری و کشتوکال به مه‌به‌ستی قورغکردنی بژیوی دانیش‌توان، نه‌ک دا‌بین‌کردنی بژیوی بۆ دانیش‌توانه‌که‌ی. ئەمه له کاتیکدايه، که سیسته‌می ئاودیری له ده‌ولەتی ساسانی گه‌شه‌سەندنیکی زۆر خێرای به‌خۆه بینی، ئەم خێرایه‌ش، کاریکه‌ریه‌کی راسته‌وخۆی له سه‌ر گه‌شه‌سەندی ئا‌بووری و ده‌سه‌لاتی ساسانی دروست کرد. ئەمه وای له هه‌ندێ میژوونوسان کردوه، که تیوری کۆمه‌لگایه‌ هایدرولیکیه‌کانی ویتفۆگل به‌کار به‌هین، بۆ شیکردنه‌وهی په‌یوه‌ندی نێوان ده‌سه‌لات و سیسته‌می ئاودیری له ده‌ولەتی ساسانی، به‌مه‌به‌ستی تیکه‌ش‌ستن له هۆکاری ئەم گه‌شه‌سەندنه.

به‌لام له میانه‌ی ئەم تو‌یژینه‌وه‌یدا ئەوه‌مان سه‌لماند، که تیروانیی ساسانیه‌کان به پیچهبه‌انه‌ی تیوری کۆمه‌لگایه‌ هایدرولیکیه‌کان بووه. ساسانیه‌کان به ئه‌رکی خویان زانیوه، بژیوی دانیش‌توان دا‌بین بکهن له رینگای گه‌شه‌پیدانی کشتوکال. نه‌ک وه‌ک نامراییک بۆ قورغکردنی ده‌سه‌لات. ساسانیه‌کان وایان نیشانداوه، که ئەوان میراتگری ده‌ولەتی ئەخمینیه‌کانن، بۆیه ئەو کارانه‌ی ئەخمینیه‌کان تیدا سه‌رکه‌وتوو بوون، ده‌بی ئەمانیش به هه‌مان شۆیه تیدا سه‌رکه‌وتوبن. وه په‌کیک له کاره هه‌ره گرنگه‌کانی ئەخمینیه‌کانیش ئەوه بوو، که گرنگیه‌کی زۆریان به به‌ره‌وپینیش‌کردنی سیسته‌می ئاودیری داوه. بۆیه ساسانیه‌کان پنیان وابوو هاوشۆیه‌ی ئەخمینیه‌کان ده‌بیت گرنگی به‌م سیکتوره‌ بدن. ئەمه جگه له وهی که ساسانیه‌کان پنیان وابوو، که گه‌شه‌پیدانی پرۆژه ئاودیرییه‌کان، خالی سه‌ره‌کین له بازه‌نه‌ی نێوان گه‌شه‌کردنی کشتوکال و دا‌بین‌کردنی بژیوی ژیان و دا‌بین‌کردنی سه‌قام‌گیری کۆمه‌لایه‌تی و به‌رده‌امیدانی ده‌سه‌لاته. ئەم دا‌هاته‌ی له رینگه‌ی باجه‌وه ده‌ستی ده‌ولەت ده‌کوت، جگه له ده‌سته‌به‌رکردنی دا‌هاتیکه‌ی سه‌قامگیر بۆ ده‌ولەت، له هه‌مان کاتیشدا سەرچاوه‌یه‌ک بووه، بۆ به‌رگریکردن له ده‌ولەتی ساسانی دژی دژبه‌رکانیان له رۆژه‌لات و له رۆژناوا. له سه‌رووی هه‌مووشیانه‌وه، زۆر به‌راشکاو‌نه دیاره که ده‌ولەتی ساسانی توانی ده‌ولەتیکی ناوه‌ندی دا‌به‌زرینیت، به‌ر له وهی سیسته‌می ئاودیری پینیشخات. بویه ناکریت بلین پینیشخستی سیسته‌می ئاودیری نامراییک بووه، بۆ دا‌به‌زراندنی ده‌سه‌لاتیکه‌ی ناوه‌ندی. به‌لکو پیچهبه‌انه‌که‌ی راسته، که ساسانیه‌کان توانیان ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی دا‌به‌زرینن و دواتر توانیان گه‌شه به پرۆژه ئاودیرییه‌کان بدن.

29. Daryaei, T. (ed.) (2012). *The Oxford handbook of Iranian history*. USA: OUP.
30. Daryaei, T. (2009) *Sasanian Persia: the Rise and Fall of an Empire*. London and New York: I.B.Tauris.
31. Dewey, J. (1922) *Human nature and conduct*. New York: Henry Holt.
32. English, P.W. (1968) The Origin and Spread of Qanats in the Old World. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 112(3), pp.170-181.
33. Fisher, W.B., Boyle, J.A., Boyle, J.A., Gershevitch, I., Yarshater, E., Frye, R.N., Avery, P., Jackson, P., Lockhart, L., Melville, C.P. and Hambly, G. (eds) (1968). *The Cambridge History of Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
34. Frye, R.N. (1984) *The History of Ancient Iran*. München: CH Beck.
35. Ghirshman, R. (1978) *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest*. 2nd edn. London: Penguin Books.
36. Hartnell, Tobin. (2014) Agriculture in Sasanian Persis: Ideology and Practice. *Journal of Ancient History*. vol. 2, no. 2, pp. 182-208. <https://doi.org/10.1515/jah-2014-0028>
37. Huge, Kennedy. (2008) Inherited Cities, Jayyusi, S.K., Holod, R., Petruccioli, A. and Raymond, A. eds., *The City in The Islamic World* (1vols.). Leiden: Brill.
38. Hunt, R.C. (1988) Size and the structure of authority in canal irrigation systems. *Journal of Anthropological Research*, 44(4), pp.335-355.
39. Issawi, C. P. (1971) *The Economic History of Iran. 1800-1914*. Chicago: University of Chicago Press.
40. Khaneiki, M.L. (2020) *Cultural dynamics of water in Iranian Civilization*. Springer International Publishing. eBook .<https://doi.org/10.1007/978-3-030-58900-4>.
41. Lanning, E.P. (1967) *Peru before the Incas*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
42. Lees, S.H. (1989). On Irrigation and the Conflict Myth. *Current Anthropology* 30, no. 3: 343-4.
43. Saatsaz, Masuod. and Razaie, Aboulfazl. Water Resources Management Technology, and Culture in Ancient Iran. *hydrology and earth system sciences*, (2021) p 1-40.
44. Matloubkari, E., & Shaikh Baikloo Islam, B. Climate Change and Challenges of the Last Ancient Dynasty of Iran: The Decline and Fall of the Sassanid Empire. *The International Journal of Ancient Iranian Studies*, (2022) 2(2), 61-76. <https://doi.org/10.22034/PA.2021.138159>
45. Morony, Michael G. Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sasanian and Early Islamic al-'Irāq, *Iran* (1982), Vol. 20, p1-49.
46. Adamo, Nasrat, and AL-Ansari, Nadhir. The Greeks and the Sassanids - A new Glorious Era for Agriculture (330-625 AD) *Journal of Earth Sciences and Geotechnical Engineering*, (2020), p113-135.
47. Neely, J.A. (1974) Sasanian and early Islamic water-control and irrigation systems on the Deh Luran
8. الفندیاد، الایستا (۱۹۵۲)، تر: دکتور داود جلیبی المصلی، الموصل، مطبعة الاتحاد الجديدة.
9. المقدیسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۹۱۹)، توفی (۳۸۰ هجریه)، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ط ۲، لیدن المحروسیه، مکتبه المثنی.
10. الیعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب الکااتب (۱۹۳۹)، توفی (۲۸۴) الهجریه، تاریخ الیعقوبی، تح: خلیل المنصور، النجف، مکتبه المنصوریه.
- 11.3 **سەرچاوه‌کان به زمانی فارسی**
11. حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبداللطیف بن لطف‌الله الخوافی (۱۳۷۸)، توفی (۸۳۳) هجری، جغرافیای حافظ ابرو، تح: صادق سجادی، تهران، میراث مکتوب.
12. پیگولوسکیا، ن (۱۳۶۷)، *شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان*. تهران، علمی و فرهنگی.
13. حسنی، فرشته کردزنگنه؛ دکتر میرزا محمد (۱۳۹۳)، "کشاورزی دوره ساسانی". دومین همایش سراسری کشاورزی و منابع طبیعی پایدار. تهران: دومین همایش سراسری کشاورزی و منابع طبیعی پایدار، ص ۱-۷.
14. رجبی، دکتور پرویز (۱۳۹۸)، *ایران در زمان ساسانیان*، چ ۴، تهران، دانشگاه پیام نور.
15. خسروی، خسرو (۱۳۵۲)، *نظامهای بهره‌برداری از زمین در ایران (از ساسانیان تا سلجوقیان)*، چ ۱، تهران، انتشارات شبنگر.
16. لسترنج، گای (۱۳۷۵)، *جغرافیای تاریخی سمر زمینی‌های خلافت شرقی*، تر: محمود عرفان، تهران، علمی و فرهنگی.
17. مادیان هزار دادستان، هزار رای حقوقی (۱۳۹۳)، تر: سعید عریان، چ ۲، تهران، انتشارات علمی.
18. مارکواریت، یوزف (۱۳۸۳)، *ایران شهر در جغرافیای بطلمیوس*، تر: مریم میر احمدی، تهران، طهوری.
19. مستوفی، حمدالله (۱۳۶۴)، توفی (۷۵۰) الهجریه، تاریخ گزیده، تح: عبدالمحسن نوایی، تهران، ناشر امیر کبیر.
- 11.4 **سەرچاوه‌کان به زمانی نینگلیزی**
20. Adams, R. M. (1965) *Land behind Baghdad. A History of settlement on the Diyala plain*. Chicago: University of Chicago Press.
21. Adams, R.M. (1981) *Heartland of cities: surveys of ancient settlement and land use on the Central Foodplain of the Euphrates*. Chicago: University of Chicago Press.
22. Sanjana, D. D. (ed.). (1896) *The Kamrname Artakshir Papakan: Being The Oldest Surviving Records of the Zoroastrian Emporor Ardashir Babakan*. Mumbai: Education society's Steam Press.
23. Braudel, F. (1981) *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (Vol. 2). UK: Fohtaha Collins.
24. Brosius, M. (2006) *The Persians: an introduction*. London: Routledge.
25. Canepa, M. P. (2010) Technologies of memory in early Sasanian Iran: Achaemenid sites and Sasanian identity. *American Journal of Archaeology*, 114(4), 563-596.
26. Carneiro, R.L. (1970) A Theory of the Origin of the State: Traditional theories of state origins are considered and rejected in favor of a new ecological hypothesis. *Science*, 169(3947), pp.733-738.
27. Chegini, N.N. and Nikitin, A.V. (1996) Sasanian Iran-economy, society, arts and crafts. *History of civilizations of Central Asia*, 3, pp.35-77.
28. Curtis, V. S., Stewart, S., & Curtis, S. (Eds.). (2008). *The Sasanian Era. In The Idea of Iran* (Vol 3). London. I.B. Tauris.

61. Wilkinson, T.J., Boucharlat, R., Ertsen, M.W., Gillmore, G., Kennet, D., Magee, P., Rezakhani, K. and De Schacht, T. (2012). From human niche construction to imperial power: long-term trends in ancient Iranian water systems. *Water History*, (2012), 4, pp.155-176.
62. Wittfogel, Karl S. (1967[1957]): *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New Haven and London: Yale University Press.
63. Worster, D. Rivers of Empire: Water, Aridity, and the Growth of the American West. *Berkeley Planning Journal*, (1988)3(2), pp.131-184. Available at: <https://escholarship.org/uc/item/54009094>.
- 12. پیراویزه‌کان**
1. زهردهشتیهت: ناینیکی کۆنه له ده‌وره‌ی سهدی شه‌شمی پیش زاین له لایهن زهردهشت بانگه‌وازی بوکراوه، و له‌سهدمی نه‌خمینی کرا به ناینی فرمی دولهت. زهردهشتیهت جهخت دمکاتهوه له‌سهر بوونی یهک خوداوهندی بالآ، ناهورا مازدا، و شه‌ری به‌دهوام له نیوان چاکه و خراپه. زهردهشتیهت کاربگه‌ریه‌کی به‌چاوی هه‌بووه له‌سهر پیرسه‌ندنی بیرۆکه‌ناینی و فله‌سه‌فیه‌کان و ناسنامه‌ی که‌لتووری و میژوویی، زۆریک له کۆمه‌لگه‌کانی روژه‌لانی ناوه‌راست (نیبرگ ۱۳۸۳، ۲۷-۵۲).
 2. پیمان وایه که ئەم تیۆره تا راده‌یه‌ک، سوودی له تیۆری مارکس و مرگرتووه، که باس له شیوازی به‌رهم هینانی روژه‌لانی کردوه بو زیاتر بروانه (Shlapentokh 2019).
 3. براودیل کاتی میژووی دابه‌شکردووه به سهر سئ جور: کاتی جوگرافی، کاتی کۆمه‌لایهتی، کاتی تاک. بو زیاتر بگه‌ریوه بو (Braudel 1981, 21).
 4. بو زیاتر ده‌ریاره‌ی که‌ش و هه‌وای سهدمی ساسانی و ئه‌ر گوران‌کایانه‌ی به‌سهریدا هاتووه بروانه (Matloubkari and Islam 2022).
 5. سه‌رجۆنی ئەکه‌دی دامه‌زرینه‌ری ئیپراتۆریه‌تی ئەکه‌دی بوو له عێراقی کۆن له هه‌زاره‌ی سه‌ه‌می پیش زاین، خه‌ونی ئەوه‌ی بینی که پاسایه‌تی له خاوه‌نده‌وه بو ئەوه هاتووه (سه‌لیم ۲۰۱۴، ۳۵۵). هه‌موو ئەوانه بوونه به‌شیک له بانگه‌شه‌کانی بنه‌ماله‌ی ساسانی به وهرگرتنی (پاشایه‌تی پیروز) که پاشایه‌تیان له خاوه‌نده‌وه وهریان گرتووه و هه‌چ مروفیک مافی ئەوه‌ی نییه داوای وهرگرتنه‌وه‌ی پاشایه‌تیان لئ بکات کاتیک که ئەمه وک (به‌خششی خودا نیشانداوه).
 6. ئەم وتیه له لای مه‌سوودی بو کسرا ئەنوشیرون ده‌گه‌ریته‌وه (المسوودی ۲۰۰۵، ۱/۲۰۵).
 7. شوشته‌ر سیسته‌میکی ئاوی زۆر توکه‌میه، که له زنجیره‌یه‌ک که‌نأل و به‌نداو و تونیل پیکه‌تووه، که بو گواسته‌وه‌ی ئاوی له رووباری کارونه‌وه بو شاری شوشته‌ر و زه‌وییه کشتوکالییه‌کانی ده‌وره‌ی، به به‌کیک له کاربگه‌رتن سیسته‌می ئاوی جیهانی کۆن دادنه‌رت، له لایهن یونسکو وک شوننه‌واریکی که‌له‌پوری جیهانی ده‌ستنیشان کراوه (UNESCO 2008, 62).
- plain, Iran. In ed Theodore E. Downing and Mcguire Gibson. *Irrigation's impact on society*, pp.21-42. Arizona: The University of Arizona Press.
48. Olick, J. K. Collective memory: The two cultures. *Sociological Theory*. (1999), 17(3), 333-348.
49. Radkau, J., & Dunlap, T. (2008). *Nature and Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
50. Raygani, Ebrahim. (2018) Water Supply During the Sassanian Dynasty and Islamic Era of Arjan City. Vol. 1 No. 34 (2017): Kufa Journal of Arts (Adab Al-Kufa) - December 2017, p 33-5.
51. Rezakhani, K. Continuity and Change in Late Antique Irān: An Economic View of the Sasanians. *International Journal of Persian Literature*, (2010) (1), pp.15-40.
52. Saadi-nejad, M. (2001) Anāhitā: A History and Reception of the Iranian Water Goddess. London: I.B. Tauris.
53. Sadrzadeh, M. and Gholikandi, G.B. Five thousand years of irrigation history in Iran: rituals and methods. *Sustainable Irrigation Management, Technologies and Policies III* 75, (2010) 134, p.11175.
54. Said, E., 1978. *Orientalism*. New York: Vintage Books.
55. Shlapentokh, D. Marx, the “Asiatic Mode of Production,” and “Oriental Despotism” as “True” Socialism. *Comparative Sociology*, (2019)18(4), pp.489-521.
56. Strabo (1917) *Geography*. Translated by H. L. Jones, Cambridge and Massachusetts: Harvard University Press.
57. Strohane, T. Walden Pond and the Capitalist State. *Berkeley Planning Journal*, (1988). 3(2), 123-139. <https://doi.org/10.5070/BP33213184>.
58. UNESCO. (2008). World Heritage Convention Nomination of Properties for Inclusion on the World Heritage List, Shushtar historical hydraulic system, report.
59. Wenke, Robert John. (1975) *Imperial Investments and Agricultural Developments In Parthian And Sassanian Khuzestan: 150 B.C. to A.D. 64* unpublieshied PhD Thesis. Michigan: University of Michigan.
60. Wiesehöfer, Josef (2001). *Ancient Persia: From 550 BC to 650 AD*. London: IB Tauris.

الفكر الحدائي وكتابة التاريخ الساساني نظم الري الساساني كجزء العلاقات السلطوية وإدارة الري في ضوء نظرية ويتفوجل.

الملخص:

ينبع فكرة هذا البحث من محضر ندوة "أنظمة المياه الإيرانية القديمة" التي عُقدت في جامعة دورهام في عام 2011، حيث تم تقديم عدة أوراق علمية غطت إدارة المياه وعلاقتها بالسلطة في إيران من 8000 قبل الميلاد إلى 1000 ميلادي. ورأى الباحثون أن نظم المياه كانت على نطاق محدود في تلك الفترة وانها كانت نتاجاً للإبداع والتكيف البشري. في الوقت نفسه، اتفق الجميع ان على الرغم من وجود تطور واتساع ملحوظ في بناء نظم إدارة المياه على نطاق واسع، والتي قد تم بناؤها من قبل السلطات الإمبراطورية الإحقة، الا ان ذلك لا تعني بالضرورة انها كانت نتاج محاولات السلطة للاحتكار مصادر المياه من اجل الهيمنة الامبريالية. ودعى المؤتمر الي دراسة تلك العلاقة في الفترات الاحقة . لهذا فان هذه المقالة يصبو الي تقديم دراسة نقدية لنظرية المجتمعات الهيدروليكية لكارل ويتفوجل، والتي تعتبر واحدة من النظريات السائدة في مجالات العلاقات السلطوية وإدارة الري. فوفقاً لويتفوجل، تنشأ المجتمعات الهيدروليكية في المناطق الجافة أو شبه الجافة حيث تكون الأنظمة الكبيرة للري ضرورية للزراعة، وتتطلب سلطة عليا قادرة على تطوير مثل تلك الأنظمة. ونتيجة لذلك، فان السلطة تتركز في يد الحكام والطبقة الارستقراطية من خلال سيطرتهم على مشاريع ونظم الري. الا ان هذه الدراسة، تنتقد بل وتدحض تلك النظرية، وترى بانها نتاج فكرة المركزية الأوروبية للحضارات والتي سادت في الفكر الحدائي الأوروبي. وهي في المقابل تؤكد أن اهتمام وتطوير الدولة الساسانية بمشاريع الري لم يكن بدافع السيطرة واحتكار السلطة من خلال السيطرة على مشاريع الري، بل كانت تنظر الي تطويرها على أنها مسؤولية السلطة، من النواحي السياسية، الاجتماعية والاقتصادية، وليست وسيلتها للهيمنة او السيطرة.

الكلمات الدالة: الإمبراطورية الساسانية، أنظمة الري، العلاقات السلطوية وإدارة الري، المجتمعات الهيدروليكية، كارل ويتفوجل.

Modernity and the writing the sassanid history: sassanid irrigation system as part of power- irrigation relations in the light of whitfogel theory.

ABSTRACT:

The aim of this research stems from the proceedings of the "Ancient Iranian Water Systems Seminar" which took place at Durham University in 2011. During the conference various papers were argued that while the small-scale water systems of Ancient Iran from 8000 to 1000 B.C.E were likely a product of human ingenuity and adaptation. Simultaneously, many agreed that although there was a significant increase in the construction of water management systems on a large scale after this period, some of which were likely built by imperial authorities, it cannot be assumed that all of them were the result of imperial management. Therefore, the power- irrigation management during the Sasanian period needs more investigations. This article, then, exam the power- irrigation management relations of the Sasanian era. It critically challenges the Karl Wittfogel's hydraulic societies theory, which is widely recognized as one of the most significant theories in the fields of power relations and irrigation management. According to Wittfogel, hydraulic societies emerge in arid or semi-arid areas where large-scale irrigation systems are essential for agriculture, and require an authoritative power capable of developing such systems. Consequently, power is concentrated in the hands of rulers and bureaucrats who control the distribution of water and resources. However, this study argues that the Sasanian dynasty's focus on irrigation projects was not driven by a desire for control, but rather seen as a responsibility of power.

KEYWORDS: Sasanian empire, Sasanian irrigation systems, power- irrigation management relations, hydraulic societies, and Karl Wittfogel.